Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

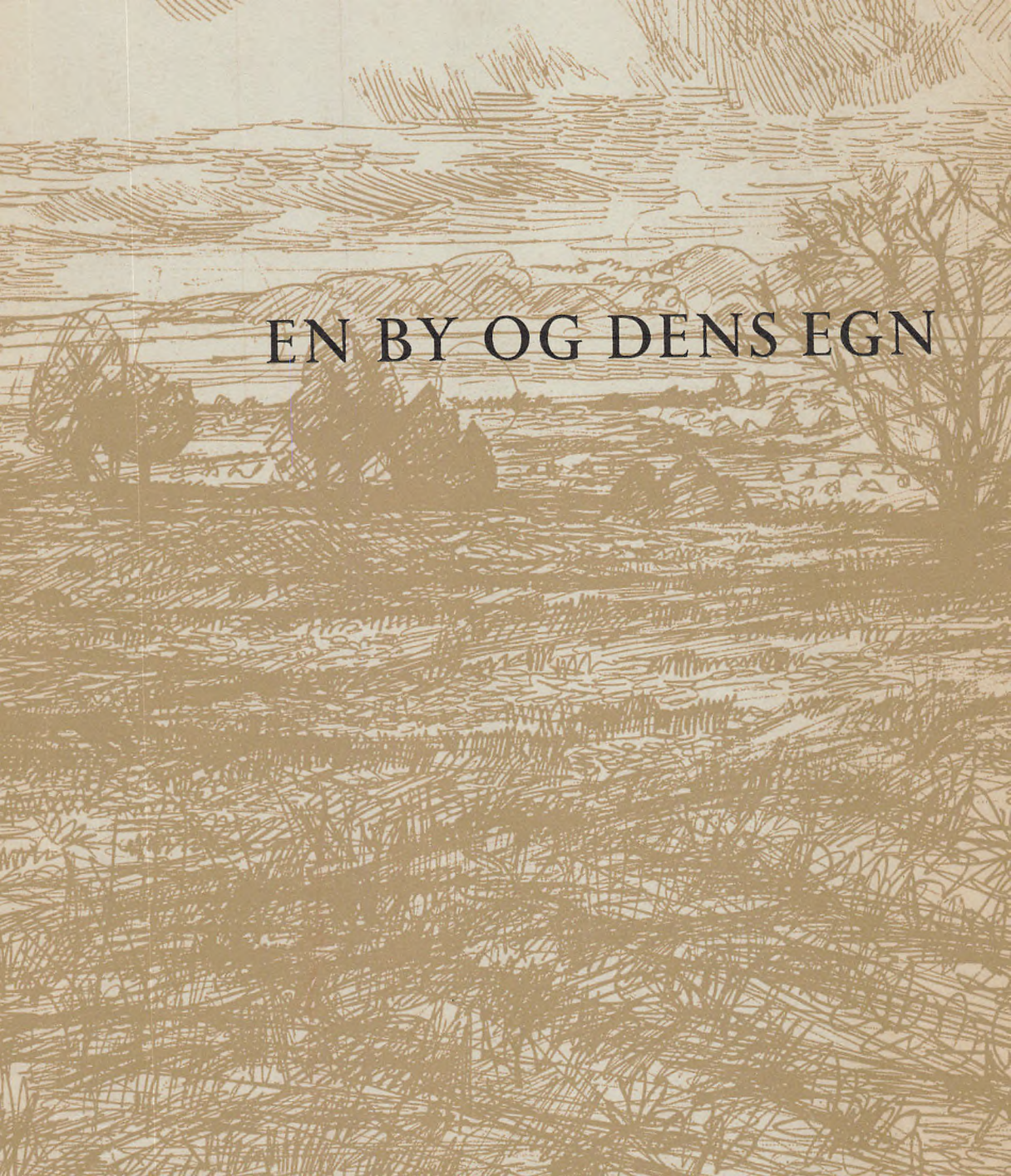

EN BY OG DENS EGN

EN BY OG DENS EGN

Illustreret af Mads Stage

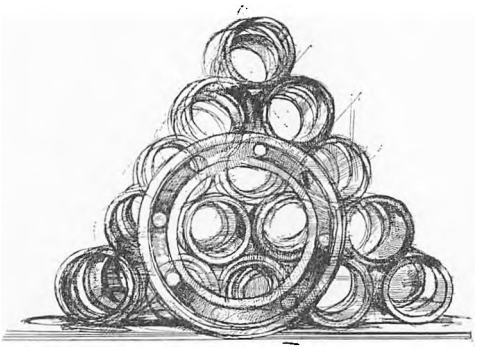

1968

For 50 år siden, den 18. december 1918,
blev A/S HOTACO stiftet.

I den anledning vil jeg mindes konsul Aage Beyer
som igennem mere end en menneskealder var
den skabende ånd og kraft i selskabet.

Hans levende fantasi fandt stadig nye veje
for HOTACO.

Han afgik ved døden den 1. 6. 1967.

Hans navn bør mindes og æres ved HOTACO's
50 års jubilæum.

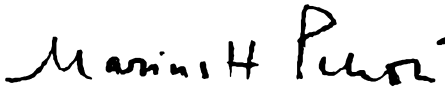

MARIUS H. SCHOU

Formand for A/S HOTACO's bestyrelse.

INDHOLD

Forord 9

Holbæk 11
Af museumsinspektør, cand. mag.
J. L. Østergaard Christensen

Landet syd for Holbæk 57
Af museumsinspektør, dr. phil. Svend Jørgensen

Odsherred 91
Af højskoleforstander Uffe Grosen

Hornsherred 119
Af direktør Helge Larsen

Stillingen i dag og fremtiden 135
Af borgmester Joh. Steenstrup

FORORD

Den 18. december 1918 stiftedes A/S Hotaco. Selskabet overtog ved stiftelsen den i 1898 grundlagte virksomhed: Holbæk Tagpap- og Cementvarefabrik.

I anledning af 50 års jubilæet har selskabet bestemt sig for at udsende nærværende bog. I stedet for på traditionel vis at behandle selskabets historie og trætte læserne med tal, har vi valgt at fortælle om vor by og vor egn og herunder de vilkår, der er en del af grundlaget for vort selskabs start og virke.

Det har naturligvis kun været muligt indenfor bogens beskedne rammer at give Dem glimt af egnens historie, natur, befolkning m. m., og andet har heller ikke været tilstræbt. Men har vi formået at vække vore læseres interesse for Holbæk og dens smukke omegn og sende Dem en venlig hilsen, er vort mål nået.

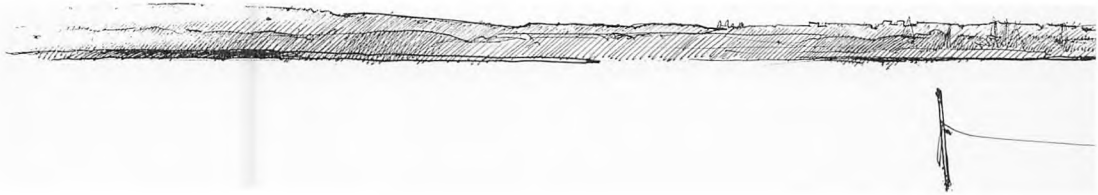

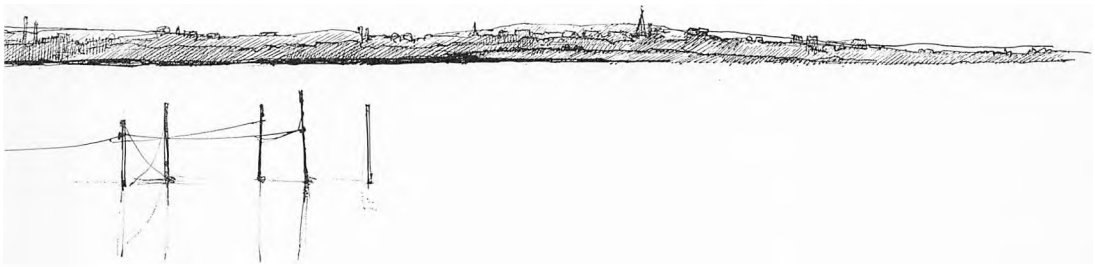

HOLBÆK

Af J. L. Østergaard Christensen

Byens opståen og udvikling

Holbæk tælles ikke blandt Danmarks ældste købstæder, men den er dog en by med adskillige århundreder bag sig. Ingen ved med bestemthed, hvornår Holbæk er grundlagt eller af hvem, men den nævnes i købstadlisten i Kong Valdemars Jordebog fra midten af 1200-tallet i selskab med andre gode sjællandske købstæder som Roskilde, Slangerup, Helsingør, Skibby, Stigs Bjergby, Ringsted og Slagelse. Navnet Holbæk har byen fået af et lille vandløb i en sænkning i terrænet – en »hulebæk« – som nu forlængst er rørlagt, men dog fortsat udmunder i fjorden ved Strandporten. Navnet Holbæk optræder første gang i skriftlige kilder i 1199, men på det tidspunkt er der vistnok kun tale om en stor gård, ikke en by.

Hvad har da bevæget det middelalderlige samfund til at placere en købstad just her? Flere faktorer har nok virket sammen, men af størst betydning har det været, at et udstrakt og veldyrket opland her mødes med et sejlbart farvand. Og vel at mærke et opland, som strækker sig til alle sider omkring byen – Holbæk har siden sin første opståen været havnebyen midt inde i Sjælland. Vi ville i vor tid kalde den middelalderlige havn tarvelig – blot en mole, der forbandt et brohovede med stranden – men den tjente dog sit formål i århundreder.

En anden faktor var kongemagtens indgriben. Valdemar II Sejr købte jord i Holbæk, og måske opførtes allerede i hans tid det befæstede slot ved byens vestgrænse, med volde og grave, som en beskyttelse for byens og havnens sikkerhed og som et administrationscentrum for de kongelige godser på egnen. Slottet nåede snart frem til en betydelig position. Erik Glipping residerede undertiden på Holbæk slot, men omkring 1300 gav Erik Menved det som forlening til sin yngre broder, den senere konge Christoffer II. I Christoffers kongetid kom det svenske kongepar Birger og Margrethe til Danmark som landflygtige og fik, ifølge en historieskriver, Holbæk slot og len tildelt som underhold. Under rigsopløsningen i Christoffer II's sidste år satte en typisk lykkeridder ved navn Knud Porse sig i besiddelse af slottet og gjorde Holbæk til hovedsæde i et hertugdømme, der også omfattede bl. a. Kalundborg og Samsø. Knud Porse døde i 1330, men hans enke, hertuginde Ingeborg af Halland, der var moder til den svenske konge Magnus Smek, beholdt både Holbæk og sine øvrige besiddelser. Senere var Knud Porses sønner indehavere af hertugdømmet Holbæk, men da de begge døde af pest under »Den sorte Død« i 1349, blev hertugdømmet ophævet og slottet lagt under

kronen. De følgende konger opholdt sig af og til på slottet, men det tabte hurtigt i betydning. Dets militære styrke havde aldrig været imponerende, og den reduceredes yderligere efter kanonernes indførelse. Men endnu havde slottet en rolle at spille som administrationscentrum og sæde for en kongelig lensmand. Svenskernes besættelse 1657-60 gik hårdt ud over slottets bygninger, og i 1661 blev det solgt fra kronen til privat ejendom. I vore dage er kun borgbanken med enkelte bygningsrester samt dele af voldgraven bevaret af det, som engang var Holbæk slot.

Mellem slottet og den gamle bondeby Labæk anlagdes Holbæks torvegade, nutidens Algade. Den indeholder endnu i sin imponerende bredde og ved sin ejendommelige »aftrapning« mod enderne den oprindelige middelalderlige torvegade, som gav plads for markedshandel, stader og boder. Algade bærer tydeligt vidnesbyrd om, at byen er anlagt med kunst, og senere tider har med pietet fulgt de byggelinier, der blev udstukket allerede i 1200-tallet. Ved Algades nordside, i nærheden af opkørslen fra skibbroen, lå byens sognekirke, der naturligt nok for en havneby var indviet til de søfarendes særlige skytshelgen, Sct. Nicolai. Længere mod øst, i den oprindelige landsby Labæk, lå i middelalderen en anden sognekirke, indviet til Vor Frue. Efter reformationen blev desværre begge disse to gamle kirker revet ned, og i vor tid kendes ikke andet derfra end Frue kirkes grundplan, som den blev påvist ved en udgravning i 1913.

Endnu en tredie kirke nåede at rejse sig højt over byens tage, før middelalderen tog ende. Fattige tiggermunke af dominikanernes orden – sortebrødrene – kom til Holbæk omkring 1270 og begyndte straks at opføre et kloster i byens sydlige udkant. Efter megen modgang var de i 1323 nået

så vidt, at klosterkirken kunne tages i brug; den blev indviet til Sct. Lucius. En smuk og statelig kirke var det, og i forbindelse med den rejstes efterhånden flere grundmurede klosterbygninger. Men munkene kunne ikke beholde det fredfyldte kloster længere end til reformationen. I 1535 overtog bymændene Sct. Lucius som sognekirke, og dette forhold forklarer, hvorfor de to tidligere sognekirker kunne nedbrydes som overflødige. Dog har heller ikke Sct. Lucius fået lov at blive stående til vor tid; i 1869 blev den brutalt nedrevet og afløst af den nuværende sognekirke, Sct. Nikolaj, som ligger på omtrent samme sted, blot med længdeaksen vinkelret på forgængerens.

Noget rådhus havde byen ikke i gammel tid. Først i 1575 overtog byen sortebrødreklostrets sydfløj (det nuværende ligkapel) som rådhus, og det nøjedes man med til 1844, da man tog et nybygget rådhus i Klosterstræde (det nuværende kommunekontor) i brug. Det viste sig hurtigt, at det var for lille, og i 1911 indviedes så Holbæks 3. rådhus (den nuværende politistation), uden at man dog derfor fik noget egentligt rådhus.

En tredie klosterfløj blev efter reformationen indrettet til en latinskole, som bestod i ca. 200 år. Stor og betydningsfuld nåede den aldrig at blive, og det var ikke hvert år, skolen kunne sende en student til universitetet. I 1739 blev skolen nedlagt i henhold til en landsomfattende spareplan, og siden har Holbæk måttet savne en latinsk skole i byen.

I ældre tid – såvel i middelalderen som senere, langt ind i 1800-tallet – ernærede en stor del af byens indbyggere sig ved landbrug, og Holbæk havde store bymarker mod øst og syd. Men det, som adskilte købstaden fra landsbyerne, var købstadborgernes forret til at drive håndværk og handel. Holbæks håndværkere var for de flestes vedkommende

for få til at danne selvstændige lav; i stedet stod de som medlemmer af de faglige sammenslutninger i større byer, gerne København. Kun smedene, skomagerne og skrædderne havde i middelalderen egne lav i Holbæk; i 1700-årene kom snedkerne, handskemagerne og bagerne til. Disse seks lav bestod til 1862, da alle danske lav ophævedes ved lov. Men det var handelens folk, der var byens matadorer. De store købmandsgårde prægede gadebilledet i Algade og i kvartererne ved byportene. Købmændene var driftige folk, der samlede sig rigdom, og de alene var berettiget til at beklæde embederne som borgmestre og rådmænd, indtil magistraten i 1782 indskrænkedes til een – kongelig udnævnt – embedsmand.

Lavenes ophævelse og afskaffelsen af købstædernes handelsmonopol i 1862 vakte overalt modstand og skabte ængstelse hos byernes befolkning. Holbæk-borgerne klagede sig bravt og forudså, at lovens ikrafttræden ville betyde

deres totale undergang. Men det kom til at gå helt anderledes. Industrialiseringen satte ind, samfærdselsforholdene forbedredes (især ved Nordvestbanens åbning i 1874 og Odsherredsbanens i 1898) og nye behov meldte sig i alle

samfundslag. Produktion og omsætning voksede, og i stedet for trængselstider gik byen ind i en kraftig udviklingsperiode.

Gode og onde tider har vekslet som lys og skygge i byens mangehundredårige historie. Fredløse kongemordere og deres norske forbundsfæller har plyndret og brændt, grevefejdens lejetropper drog igennem Holbæk mod den afgørende styrkeprøve ved København, svenske besættelsesstyrker lå i byen i årevis og var dyre og ubehagelige gæster, engelske kavallerister red igennem byens gader og afløstes af spanske hjælpetropper. Men sådanne dramatiske begivenheder var kun overfladekrusninger – gennem tiderne levede indbyggerne deres stille liv, og byen voksede. Folketallet i middelalderen kan ikke angives, men på reformationstiden kan det anslås til 500, og byen var dengang en solid og driftig købstad. Det følgende hundredår var en opgangsperiode, der bragte det anslåede folketal ved 1650 op til 1100. Men fremgangslinien blev brudt af svenskekrigene, der tværtimod medførte et alvorligt tilbageslag, og ved den første folketælling i 1672 beløb indbyggertallet sig kun til knap 900. Det varede længe, før næringslivet rigtig kom over det tab af kapital og afsætningsmuligheder, som svenskernes besættelse havde betydet, men fra ca. 1770 satte en ny fremgangsperiode ind, især baseret på kornhandel. I 1801 nåede Holbæk 1300 indbyggere, og 50 år senere var tallet vokset til 2600 for ved århundredskiftet at nå 4600.

Årene 1918 til 1968

Krigens afslutning

1918 blev i flere henseender et mærkeår for Holbæk. Det bragte freden til Europa efter den gigantiske verdenskrig, mens gamle riger styrtede sammen og nye stater rejste sig på deres ruiner. Danmark havde kun indirekte mærket krigens rasen, i form af dyrtid og forsyningsvanskeligheder, men også i vort land åndede man lettet op, da våbenhvilen blev en kendsgerning den 11. november 1918.

Krigens afslutning var dog ikke ensbetydende med, at normale tilstande straks vendte tilbage. Erhvervslivet havde fortsat vanskeligheder at overvinde, og vareknapheden vedvarede, mens dyrtiden nærmest blev værre. Krigens »gullaschtid« havde givet let tjente penge til smarte forretningsfolk, og også i Holbæk var der virksomheder, som havde været baseret på eksport til det krigsførende Tyskland, der nu måtte lukke. Andre forretningsdrivende satsede på de markeder, der dukkede op i de nye stater ved Østersøen: Polen og Finland, Estland, Letland og Litauen. Der var blot den hage ved disse spekulationer, at vel havde de nye lande et stærkt behov for varetilførsel, men det kneb svært med betalingsevnen.

Også i Holbæk forsøgte man at køre med i dette løb. Der blev således grundlagt en elektromekanisk metalvare-

Läbaeks

fabrik i begyndelsen af 1920. Fabrikken havde lokaler i Vestergade, og dens driftsleder havde lært elektromekanik i Tyskland – så grundigt, at han selv kunne konstruere en del af de maskiner, virksomheden anvendte. Denne fabrik satsede dog ikke så stærkt på den chancebetonede Østersø-

eksport, men vendte blikket mod Island og Norge, hvor der var en betydelig efterspørgsel efter elektromekaniske varer. Derimod fik Holbæk Motorfabrik efterhånden oparbejdet en betydelig eksport, ikke alene til Randstaterne, men også til Rusland, Sverige, Norge og Italien – ja selv til det fjerne Argentina. Også Holbæk Bådebyggeri gik ind på eksportmarkedet og leverede bl.a. en kutter til Litauen i 1930.

For Danmark var den vigtigste følge af fredsslutningen Sønderjyllands mulighed for genforening med moderlandet. Afstemningen blev fulgt med spænding, og selve genforeningsdagen fejredes i Holbæk med en stor folkefest den 10. juli 1920. Dagen indledtes højtideligt med koralblæsning fra kirketårnet; derefter var der parade på kasernen og optog i byen af soldaterforeningerne med veteraner fra de slesvigske krige i spidsen. På det tidspunkt levede endnu i Holbæk 6 gamle krigsdeltagere fra Treårskrigen 1848-50 og 41 fra krigen i 1864. Ved middagstid var der festgudstjeneste i Sct. Nikolaj kirke, og dagen sluttede med friluftsmøde på Rådhuspladsen.

På det lokale plan var det sammenlægningen mellem Holbæk købstad og nabokommunen Tveje Merløse, der gjorde 1918 til et mærkeår i byens liv. Med hensyn til areal var Tveje Merløse den største partner i det nye fællesskab med sine 12 km² mod Holbæks 8, men befolkningsmæssigt var det Holbæk, der var storebroderen.

Fra ældgammel tid havde skellet mellem Holbæk og Tveje Merløse sat bom for byens udvidelse mod vest og syd. Oprindelig havde Holbæk slot været enerådende uden for bygrænsen og var det i århundreder, men da slottet kom i privateje fra 1661, og godsdriftens tyngdepunkt flyttedes til Holbæk Slot Ladegård, blev der rum for mere jævne boliger på slotsmarkerne. Især i 1800-årene kom der megen bebyggelse til i de nye kvarterer, »Villakvarteret« mod vest og »Smedelundshusene« mod syd. Adskillige af byens velbjergede borgere opdagede naturligvis snart, at det skattemæssigt var en fordel at slå sig ned i landkommunen, og Villakvarteret fik på den måde hurtigt det præg af velstand og fornemhed, som vore dages Kalundborgvej stadig har bevaret.

Det umiddelbare mål for Holbæks lyst til at indlemme Tveje Merløse var naturligvis dette velhaverkvarter og den deri koncentrerede skatteevne; desuden var mange af de store industrivirksomheder, som spillede så stor en rolle for byens udvikling, placeret i landkommunen. Men i virkeligheden vandt købstaden langt mere end denne øjeblikkelige fordel. Ved at indlemme hele Tveje Merløse sogn fik Holbæk kolossale udvidelsesmuligheder – så store, at udbygningen af arealerne nu, 50 år senere, langtfra er tilendebragt. Hele dette halve århundredes byudvikling sikrede

man sig plads til med eet slag – endda en udvikling, som har været stærkere end i nogen anden periode af tilsvarende længde i byens historie. Og helt oven i købet fik man et af vort lands interessanteste og bedst bevarede arkitekturminder fra den tidlige kristne tid placeret inden for bygrænsen – den skønne og ejendommelige Tveje Merløse kirke.

Tveje Merløses indbyggere havde naturligvis også fordel af sammenlægningen, selvom skatteprocenten for deres vedkommende straks steg til det dobbelte. Tveje Merløse havde ikke selv haft kommunale værker og havde derfor måttet købe gas, elektricitet og vand i Holbæk til en højere pris, end købstadens borgere betalte. Mange opgaver som

brolægning, gadebelysning, skolebyggeri o. m. a. kunne også løses bedre efter sammenlægningen. Desuden slap de mennesker, der boede i Tveje Merløse, men arbejdede i Holbæk – og omvendt – for at betale erhvervsskat.

I virkeligheden havde byen forlængst sprængt sine gamle rammer. Da portene faldt i 1850erne, begyndte bebyggelsen straks at søge udefter langs de vigtigste vejforbindelser mod øst, syd og vest. En fodtur gennem Holbæk ville i 1918 føre langt ud forbi den gamle Labæksport, ud til de nye kvarterer mod øst. Her dominerede de store kasernean læg og de i forbindelse dermed opførte kædehuse på Jagtvej og Fasanvej, beregnet til det militære personel. Endnu længere mod øst – i Møllevangen, med navn efter den gamle Storemøllegård – var et endnu større kvarter ved at rejse sig, men foreløbig holdt man sig nær fjorden og gik ikke ind i baglandet.

Det gjorde man derimod langs Smedelundsgade og syd for Algade. Bebyggelsen nåede hurtigt ud til vejgaflen Roskildevej-Ringstedvej og sprang derefter til Mosevang-kvarteret ved Roskildevej. Ved Ringstedvej havde byggeforeningen »Lyset« anlagt et nyt beboelseskvarter med ensartet bebyggelse omkring Marievej. I øvrigt var jernbaneterrænet længe en hindring for byens udvikling mod syd, og i første omgang nøjedes man med at udbygge arealerne nord for jernbanen. Kun et par steder fandtes der huller i denne barriere, og her rejste sig begyndelsen til et beboelseskvarter i området nærmest viadukten ved Lindevej. Det samme gjaldt – omend i mindre omfang – området syd for viadukten ved Stenhusvej. Men helhedsindtrykket af Holbæk var en lang og smal by, klemt inde mellem fjorden i nord og jernbanen i syd.

Havnen har altid spillet en betydelig rolle for Holbæks erhvervsliv, og byen har forstået at udnytte sin enestående gunstige beliggenhed som på een gang havne- og indlandsby. Og næppe var verdenskrigen slut, før det indtil da største kommunale byggeprojekt blev sat i gang: havneudvidelsen. I årene 1919-1920 byggede man et nyt, stort havnebassin, og der blev anlagt kajgade og havnespor

med forbindelse til jernbanestationen. Det blev nu muligt for store skibe på helt op til 12.000 tons at gå ind til Holbæk.

Imidlertid viste det sig, at trafikken på havnen steg så voldsomt – godsmængden tidobledes i perioden 1919-23 – at en ny udvidelse hurtigt blev nødvendig; den blev iværksat i 1924 og omfattede 100 m kaj længere mod øst. De store havneudvidelser drog en række nye virksomheder til Holbæk i mellemkrigsårene, især grovvarefirmaer som Øernes Andelsfoderstofselskab, Det danske Petroleumsaktieselskab, Holbæk Kulkompagni (indtil 1931: A/S Smith & Steenstrup), Handelskompagniet og Holbæk Trælasthandel. Endelig tilføjedes i 1932 en lystbådehavn øst for trafikhavnen.

Holbæks indbyggere fik ved Rundskuet i 1920 – det første arrangement af sin art i byen – lejlighed til at se, hvordan produktionslivet i deres by fungerede. Næsten alle de større industrivirksomheder, herunder også det nystiftede firma Holbæk Tagpap og Cementvarefabrik (Hotaco), deltog. Rundskuet blev en succes og gentoges lejlighedsvis i de følgende år, således i 1923, 1924, 1926 og 1930, undertiden i forbindelse med andre festligheder.

Industri og håndværk gav beskæftigelse til den største part af byens indbyggere, men handelen var af stor vigtighed for byens trivsel. Forbindelsen med de omliggende landdistrikter har gennem århundreder været afgørende for byens næringsliv, og endnu har Holbæk kontakter til et meget stort opland. Handelen var koncentreret omkring Algade, byens eneste strøggade af betydning. De fleste større forretningsdrivende havde fra ældre tid deres butikker på Algade – den eneste undtagelse af betydning var kolonialfirmaet Jul. Mortensen i Bysøstræde, som imidler-

tid kun drev engros-handel og derfor ikke havde behov for kontakt med et strøgpublikum.

I Smedelundsgade lå fra gammel tid en del store købmandsgårde, og denne gade var sammen med Nygade de eneste, der kunne kaldes strøggader i nogenlunde samme omfang som Algade. Nygade er vigtig som forbindelsesgade mellem Algade og jernbane- og rutebilstationen, og her var det først og fremmest pengeinstitutter og bladhuse, der havde slået sig ned, så Nygade ligefrem fik prædikat af Holbæks »Fleet Street og Wall Street«.

Til trods for de noget besværlige forhold efter krigen florerede handelen. Op til julen 1920 fik forretningsfolkene tilladelse til atter at tænde vinduesbelysningen, og folk flokkedes foran de festligt pyntede udstillingsvinduer. Købmand Reffs (nu: Georg Nielsen) havde arrangeret et japansk landskab i sine vinduer mod Algade, og et orkester på 12 mand + dirigent sørgede for stemningen. Anstrengelserne belønnedes – udstillingen samlede hver dag flere hundrede tilskuere. Julehandelen var af enormt omfang det år; alene den sidste søndag før jul var der omkring 3000 kunder hos købmand Reffs.

Men de gyldne tider fik ende, og pengerigeligheden svandt. Gennem 1920erne lagde deflationen sit præg over livet i byen. Kroneværdien steg, med nedadgående priser, lavere lønninger, faldende omsætning og arbejdsløshed til følge. I 1926 nåede den danske krone parikursen, og guldindløseligheden blev genindført efter at have været sus-

penderet siden 1914. Men det holdt kun til 1931, da den store verdenskrise nåede Danmark.

Deflationen i 1920erne satte sit præg på arbejdsmarkedets forhold. Under storlockouten i 1925 ramtes ca. 400 mand i Holbæk – de største af de implicerede arbejdspladser var Holbæk Tærskeværkfabrik med 50 mand, Frandsens Jernstøberi og Holbæk Jernstøberi med hver 40 mand, Chr. Andersens Maskinfabrik med 35 og maskinfabrikken Landsperg med 25 mand. Havnearbejderne strejkede ved samme tid, og der var undertiden optræk til uroligheder, når importfirmaer lod skibene losse ved hjælp af kontorpersonale eller anden frivillig arbejdskraft. Det skete, at en lastbilchauffør blev overfaldet af de strejkende, og politiet måtte ligefrem eskortere landmændenes køretøjer med kunstgødning eller foderstoffer fra havnen ud af byen for at forhindre yderligere overgreb. Samtidig morede – og undrede – man sig i byen over det socialdemokratiske dagblad, der naturligvis støttede de strejkende havnearbejdere, men samtidig annoncerede ivrigt efter strejkebrydende tandlæger til sygekassens tandklinik i Holbæk, der også var konfliktramt.

Mellemkrigsårene var i mange henseender knuget af arbejdsløsheden og af stagnation inden for erhvervslivet; de »normale« tider fra før 1914 kom aldrig tilbage. Men det forhindrede ikke, at enkelte virksomheder kunne arbejde sig op og hævde sig ved faglig dygtighed. Et udmærket eksempel herpå er snedkerfirmaet Fr. Smiths Sønner, der i 1925 fik betroet den opgave at fremstille to egetræssarkofager til afdøde kammerherre og kammerherreinde Grevenkop-Castenschiold, Hørbygård, og skilte sig fra opgaven på en måde, der vandt megen anerkendelse. Ved verdensudstillingen i Barcelona 1929 opnåede Holbæk Motorfabrik

guldmedaille og æresdiplom for et elektro-automatisk vandforsyningsanlæg, og ved verdensudstillingen i Bruxelles 1935 deltog to firmaer fra Holbæk. Chr. Andersens Maskinfabrik fik udstillingens fornemste anerkendelse – Grand Prix – for en jordfræser, og Møller Andersens Kartonfabrik fik diplom for en udstilling af reklametryksager.

Under trykket af den forværrede krise i begyndelsen af 1930erne søgte en kreds af byens førende erhvervsdrivende i 1932 sammen og stiftede på tømrermester J. Webers initiativ Holbæk Erhvervsråd – Danmarks første egentlige erhvervsråd. Rådet fik straks anerkendelse og støtte fra byrådet, og det kom til at spille en vigtig rolle som serviceorgan. 1939 fik erhvervsrådet sit eget kontor i Nygade under ledelse af en sekretær, der tillige fungerer som byens turistchef.

Andelssvineslagteriet var et storladent udtryk for samhørigheden mellem land og by, og det spillede – og spiller – en stor rolle for beskæftigelsen i Holbæk. Fra sin begyndelse var det en stor virksomhed, men efter verdenskrigen blev det nødvendigt at udvide kapaciteten betydeligt. Slagtningerne steg stærkt i antal, og en omfattende udvidelse af slagteriets bygninger og anlæg gennemførtes i løbet af 1920erne. Også Hotaco var blandt de virksomheder, som trivedes og voksede trods de vanskelige forhold. Derimod var der andre foretagender, der måtte standse. Det største tab for byen var vel Holbæk Dampmølles lukning i 1931 – endnu vidner betydelige bygningskomplekser på grunden om omfanget af den virksomhed, der her har været.

Allerede i 1920erne var spørgsmålet om en broforbindelse med Hornsherred via Munkholm fremme. Holbæk var naturligvis interesseret i at udvide sit opland med så store dele af Hornsherred som muligt, og derfor åbnede Banken

for Holbæk og Omegn i 1925 en filial i Kirke Hyllinge. Det vakte nogen bestyrtelse i bankkredse i Roskilde, men Hornsherred-boerne havde ikke noget imod en nærmere tilknytning til Holbæk. De mente, at Roskilde havde forsømt sine muligheder, især med hensyn til trafikforbindelser, og desuden ventede de at kunne købe billigere i Holbæk. Fra Roskilde svarede forretningsfolkene, at så var kvaliteterne til gengæld så meget ringere.

Foreningsliv

Holbæk har altid været anset for at være en foreningsglad by, og adskillige af de mange foreninger har været med til at præge udviklingen. Blandt de vigtigste må nævnes Biblioteksforeningen, som drev en folkebogsamling, der snart voksede til betydeligt omfang. Biblioteket, der blev stiftet 1902, havde indtil 1959 til huse i det middelalderlige Sortebrødrekloster; det blev gennem mange år med stor dygtighed ledet af forfatteren Carl Jacobi. Blandt de opgaver, han tog op, var udsendelsen af en bogbil til udlånssteder i oplandet. Bogbilen begyndte at køre i 1930, og den repræsenterede en pionerindsats, der vakte opmærksomhed og efterhånden efterlignedes mange steder.

En omfattende indsamling med det formål at redde den gamle stubmølle i Søndersted fra tilintetgørelse gav stødet til, at man i Holbæk rejste ønsket om at få dannet en turistforening, blandt andet for at værne om sådanne seværdigheder. Men da sagen blev nærmere undersøgt, viste det sig, at byen skam havde en turistforening allerede. Den havde blot været aldeles inaktiv gennem en længere årrække og havde kun eet medlem tilbage. Det var dog heldigvis foreningens kasserer, og han havde trofast bjerget en lille

kassebeholdning frelst gennem nedgangstiden. Nu fik foreningen i 1930 en ny og aktiv ledelse, som bl.a. tog sig for at arrangere måneskinsture med båd på Isefjorden – det garanteredes, at uforlovede par var forlovet i løbet af højst en halv time. Og møllen, som uforskyldt havde givet anledning til hele røret, blev reddet og står den dag i dag i Strandparken i Holbæk.

Mange af tidens kendte personligheder kom lejlighedsvis til Holbæk som foredragsholdere. Peter Freuchen fortalte for fuldt hus om sine eventyrlige oplevelser på den 5. Thule-ekspedition, og Mikkel Hindhede agiterede med overbevisningens styrke for vegetarianismens ide. Afholdssagen havde mange tilhængere i Holbæk, og Danske Af-

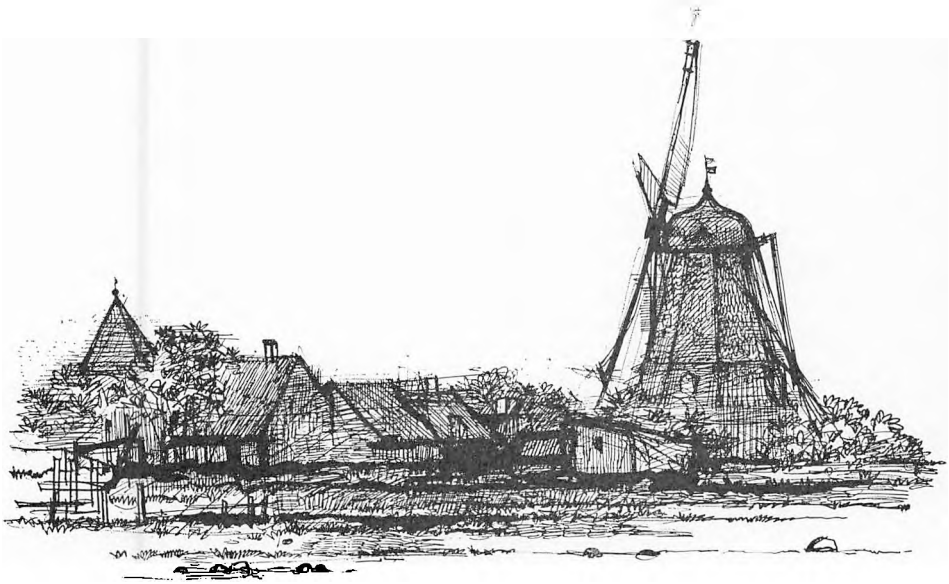

holdsselskabers Landsforbund holdt sit årsmøde her i 1930, med deltagelse af den store agitator L. Larsen-Ledet. Mødet blev meget stormfuldt, og modsætningen mellem Larsen-Ledet og de øvrige ledere var nær ved at sprænge landsforbundet.

Forlystelseslivet repræsenteredes fast af to biografer. Derudover må nævnes teaterturneer, lejlighedsvise koncertarrangementer i musikforeningen og endelig omrejsende cirkus, som jævnligt besøgte byen. Biograferne blev længe anmeldt under overskriften »Den stumme scene«, men i 1930 fik Kino som den første provinsbiograf på Sjælland et tale-, tone- og musikanlæg, og kort tid efter blev et lignende anlæg installeret i Grand. I 1935 vistes den første far-

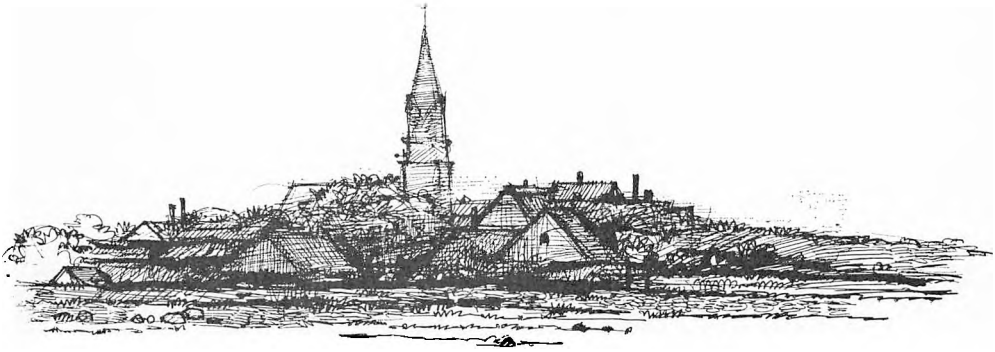

vefilm. Storfilm med Greta Garbo og andre af tidens førende filmkunstnere vekslede med mere upretentiøse programmer med »Tom Mix« og de populære »Fy og Bi«. Livskraften i de gamle film ses eksempelvis af, at Grand i april 1935 spillede »Tarzan og den hvide pige« – samme film genoptoges i foråret 1968.

Politiske forhold

Holbæks sidste kongeligt udnævnte borgmester og byfoged var H.E.Flemmer, som døde i 1919. Siden da har byen været ledet af folkevalgte borgmestre. Den første var Alfred Hansen, som beklædte posten i ikke mindre end 35 år, 1919-54. Alfred Hansen var udpeget af socialdemokratiet, som i hele perioden mellem de to verdenskrige havde et solidt flertal i byrådet, i begyndelsen sammen med det radikale venstre, men fra 1937 alene. De lokalpolitiske forhold var således særdeles rolige, og det eneste, man lægger mærke til, er byrådets udvidelse fra 11 til 15 medlemmer ved Tveje Merløses indlemmelse i 1918.

Derimod gav de landspolitiske forhold anledning til mange meningstilkendegivelser. Især året 1920 var præget af politisk uro. Der blev holdt ikke mindre end 3 folketingsvalg og 2 landstingsvalg det år, foruden at der var folkeafstemning om den nye grundlov, der åbnede mulighed for genindlemmelse af den nordlige del af Sønderjylland. De spændte politiske forhold kulminerede i Påskekrisen, da kong Christian X afsatte den radikale regering Zahle. Krisen blev fulgt med opmærksomhed i Holbæk, og man havde ligesom direkte andel i begivenhederne, idet rektor Hass fra Stenhus blev udnævnt til kirkeminister i det midlertidige ministerium Liebe. Også den følgende regering Friis

havde en mand med lokal tilknytning på kirkeministerposten, nemlig den tidligere amtmand i Holbæk amt, C.E. A. Ammentorp.

Den politisk-nationale krise ledsagedes af en generalstrejke-trusel, hvilket gav anledning til hamstringer. De handlende oplevede at sælge lige så meget på een dag som normalt på en måned, og man fortalte spøgende om en gammel dame i byen, som levede alene med sin kanariefugl, at hun havde hamstret mel til mindst 100 års forbrug.

1930erne blev en politisk urolig tid. Arbejdsløsheden og landbrugskrisen satte skarpe modsætningsforhold i relief, og efter mønster sydfra begyndte et nazistisk parti at vise sig på den politiske arena. Bondetoget til Amalienborg i sommeren 1935, hvor de betrængte landbrugere foretog en direkte henvendelse til kongen, samlede stor tilslutning fra Holbæk-egnen, og senere på året kom LS-høvdingen Knud Bach til Holbæk som taler ved et møde om landbrug og flertalsdiktatur. Møderækken i byens forsamlingslokaler blev i disse år stærkt præget af den politiske aktivitet, og adskillige unge politikere, som siden har vundet stor indflydelse, havde deres debut. Aksel Larsen talte ved et kommunistisk møde på hotel Isefjord den 9. januar 1935, og dagen efter holdtes samme sted et stort nazistmøde med den dengang så kendte købmand Jørgensen fra Slagelse som hovedtaler. Og ved samme tid talte den radikale Karl Skytte for første gang i Holbæk, som siden skulle blive hans sikre valgkreds.

Vinteren 1939-40 blev usædvanlig streng – som et forvarsel om den tid, der skulle komme. Fra begyndelsen af januar kunne isen på fjorden bære, og skøjteklubben i Holbæk arrangerede søndagsudflugter til Hørby Færgekro. Men den strenge kulde og megen sne medførte også forsyningsvanskeligheder, og der opstod knaphed på fisk og kartofler. Holbæk havn var lukket af is fra den 15. januar til skærtorsdag den 21. marts, da isbryderen »Bryderen« kom igennem med en damper med majs.

Men den strenge vinter var ikke det eneste, der optog tankerne. Krigen var brudt ud i Europa, og med særlig medleven fulgte man opgøret mellem Rusland og Finland. Alles sympati var på de heroiske finners side, og i Holbæk havde man særlige muligheder for at holde sig underrettet. Den kendte finske forfatterinde Sally Salminen var forlovet med maleren Johannes Dührkop fra Holbæk. Parret opholdt sig i Finland og sendte stemningsberetninger hjem til Holbæks aviser. Amtmanden og borgmesteren satte sig i spidsen for store indsamlingskampagner til fordel for krigens ofre, og mange danske meldte sig som frivillige til krigsdeltagelse. Blandt de faldne danskere var den tidligere Stenhus-elev grev Erhardt Frijs, der var flyver og blev skudt ned over Det karelske Næs.

Alle åndede lettet op, da Finland sluttede fred den 12. marts, og lidet anede man, at mindre end en måned senere skulle vort eget land blive løbet over ende af en fremmed magt. Den tyske besættelse 9. april kom som et lammende chok. Holbæk måtte indstille sig på krigen. Mørklægningen blev indført allerede samme dag, og en husvagt-ordning fulgte snart efter, med påbudt pulterkammer-rydning af

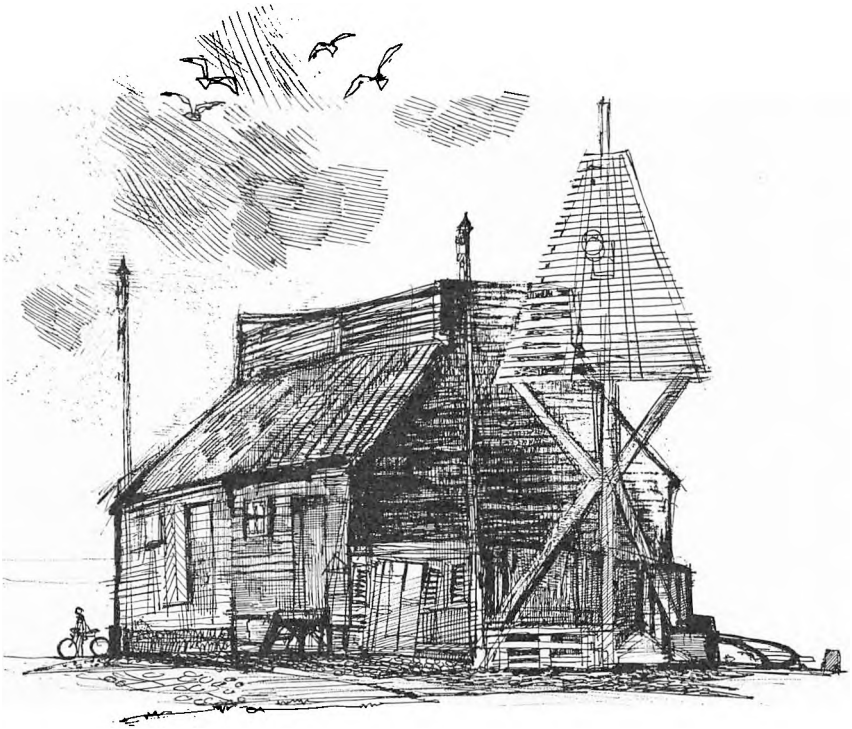

hensyn til brandfaren og indrettelse af beskyttelsesrum mod luftangreb. Forbindelsen med oplandet blev besværlig, idet næsten al bilkørsel standsede i løbet af besættelsens første måneder – selv rutebiltrafikken blev skåret ned til et minimum. Senere blev bilerne kakkelovnsfyret, og også Holbæk-firmaer optog en produktion af disse generatorer, bl.a. automobilfirmaet Rasmussen og Nøhr samt A/S Ferro i Smedelundsgade. Rationeringer af levneds- og nydelsesmidler samt brændsel m.v. kendte man til i forvejen, men besættelsen forværrede i højeste grad den allerede an-

spændte forsyningssituation, og den ene varesort efter den anden forsvandt fra byens butikker.

Alle dagblade blev underkastet tysk censur, og under hele besættelsen var det en højst upålidelig og utilfredsstillende nyhedsdækning, der kunne gives. Alt, hvad der kunne mishage tyskerne, måtte holdes borte fra spalterne og kunne kun spredes ad mundtlig vej eller gennem de illegale tryksager, der efter nogen tids forløb begyndte at komme i cirkulation.

Krigens barske virkelighed gik hurtigt op for Holbæks befolkning. De første ildevarslende luftalarmer lød allerede i besættelsens første sommer, og folk måtte vænne sig til at søge beskyttelse i kældrene. Det kneb ganske vist i begyndelsen med forståelsen af det nødvendige i at søge tilflugt, men politiet drev ubarmhjertigt enhver, som blev antruffet under alarmen, til det nærmeste beskyttelsesrum. I øvrigt var alarmeringen ikke særlig effektiv i begyndelsen, og det kunne hænde, at en familie sov fra alarmen og først vækkedes ved afblæsningen – det kunne blive en lang nat i beskyttelsesrummet, hvis man ikke bemærkede forskellen i signalerne. Foreløbig var den mest generende følge af krigstilstanden en drift engelske spærreballoner, der havde revet sig løs i London-området og drev ind over Nordvestsjælland. De anrettede betydelige skader på telefon- og elektricitetsselskabernes ledningsnet, og de var slet ikke ufarlige. Politiet rykkede ud og forsøgte at punktere ballonerne med pistolskud, men måtte opgive, efter at en politimand var blevet såret af et slæbetov fra en af ballonerne.

De fremmede troppers tilstedeværelse tvang på en måde befolkningen tættere sammen. Dagligdagens mange modsætninger måtte vige for dette tryk, som knugede alle, uanset stand og stilling. Man blev sig bevidst som danske,

og denne genopvakte nationalfølelse begyndte at give sig udtryk allerede i sommeren 1940. Foreløbig kun spagt – man samledes til sangstævner, hvor man i flok sang de gamle fædrelandssange. I Holbæk var Strandparken ramme om flere store alsangstævner, hvor mennesker mødte op i tusindvis. Den nationale stemning fandt ligeledes en lejlighed til at give sig udtryk den 26. september 1940, da kong Christian X fyldte 70 år. I modsætning til så mange statsoverhoveder i Europa var kong Christian ikke blevet fordrevet af tyskerne, men han blev i sit land og delte tidernes tryk med befolkningen. Fødselsdagen blev en anledning til at vise, at man påskønnede dette. I Holbæk samledes en tusindtallig skare – svarende til halvdelen af byens indbyggertal – på Rådhuspladsen, hvor amtmand Saxild og borgmester Alfred Hansen talte om de tunge tider og om betydningen af at være dansk. Samme aften holdt grænseforeningen og soldaterforeningerne en sammenkomst på hotel Isefjord, hvor mere end tusind mennesker påhørte en festtale af den uforfærdede garnisonskommandant, oberst Chr. Lunn.

Den nationale vækkelse slog senere over i åben og aktiv modstand mod den tyske besættelsesmagt. De første besættelsesår var forholdsvis rolige, men i 1943 viste tyskerne den hårde hånd. Det danske militær blev afvæbnet den 29. august 1943, men til Holbæk kaserne kom tyskerne så sent, at ordren om overgivelse uden kamp forlængst var modtaget. De fleste bøjede sig for ordren, men et batteri ville ikke overgive sig. Det forlod kasernen og kørte til Knabstrup for at få kontakt med oberst Lunn, der var gået af som kommandant. Senere søgte batteriet nordpå gennem Hornsherred og nåede frem til Gilleleje, hvor man tvang en skibsfører til at sætte hele styrken over til Sverige. Den

øvrige del af garnisonen blev afvæbnet og interneret, mens tyskerne tog kasernen i besiddelse for resten af besættelsen. Imens lyttede beboerne ængstelige efter kamplarmen ude fra fjorden. Artilleriskibet »Niels Juel« var tidligt om morgenen den 29. august gået fra kaj i Holbæk og stod op gennem Isefjorden for at nå åbent farvand og undslippe til Sverige eller England, men skibet blev stoppet ved Hundested af tyske flyverbomber.

De sidste besættelsesår blev en mørk tid for befolkningen. Kampen førtes med stigende voldsomhed fra begge sider, og stikkerlikvideringer og nedskydning af frihedskæmpere fandt også sted i vor by. Tyskerne havde en del sympatisører, som naturligt nok var hadet og afskyet af befolkningen, men som det var farligt at lægge sig ud med, og som spredte utryghed omkring sig. Nordvestsjælland blev hurtigt et vigtigt område for våbenmodtagelser fra England, og Holbæks frihedskæmpere blev rigeligt udstyret med våben og anden udrustning. Efter at det danske politi var fjernet 19. september 1944 – de fleste politifolk reddede sig fra deportation til koncentrationslejre ved at »gå under jorden« – oprettede man i Holbæk som de fleste andre steder et frivilligt vagtværn, der dog lige så lidt som politiet var ivrigt for at opklare sabotager og stikkerlikvideringer. Frihedskæmperne var aktive med sabotager mod jernbanerne i omegnen og ødelagde en tysk radiosender i Vipperød. Også i Holbæk by gennemførtes vellykkede aktioner, som voldte besættelsesmagten afbræk og ærgrelser, således mod den store kulkran på havnen. Modstandsfolkene frygtede, at den skulle bruges ved losning af kulleverancer til tyskerne fra en damper i havnen og kunne ikke vide, at der ingen kul var med skibet. Også et benzinlager på havnen blev ødelagt ved sabotage. Derimod blev

en plan om at sprænge Holbæk rådhus med det tyske politihovedkvarter i luften aldrig bragt til udførelse – man frygtede tyskernes repressalier mod civilbefolkningen.

Efterhånden blev frihedskæmperne dristigere og dristigere. De holdt forholdsvis åbenlyse skydeøvelser i grusgrave i omegnen, og de foretog en veritabel besættelse af Orø for at bruge øen til modtagningsområde. Imidlertid var vejret ikke egnet for nedkastninger den pågældende nat, og næste dag hævede modstandsfolkene besættelsen og »sivede« tilbage til Holbæk i små grupper. En del tyskerhåndlangere og upålidelige elementer blev arresteret af modstandsbevægelsen og illegalt sejlet til Sverige, hvorfra de først vendte hjem efter befrielsen – for at stilles for domstolen. Men under besættelsen tog modstandsfolkene loven i deres egen hånd, og det kom til at gå ud over en af deres egne folk. Han blev mistænkt for forbindelse med Gestapo, blev sendt til Slagelse og der skudt ned af et par af sine kammerater fra Holbæk. Skuddet var dog ikke dræbende, og den sårede kom til et hospital. Men forfølgerne var stadig efter ham, så han måtte flygte videre, til han nåede i sikkerhed i København. Senere blev han stillet for en illegal domstol, der rensede ham for al mistanke.

Befrielsen den 4. maj 1945 udløste voldsom jubel. Allerede dagen før havde frihedskæmperne ved uddeling af opråb forsøgt at få tyskerne på Holbæk kaserne til at opgive kampen, dog forgæves. Men nu tændtes lys i alle vinduer. Glade mennesker vandrede gennem gaderne, og modstandsbevægelsens folk dukkede frem fra deres »underjordiske« tilværelse. Snart overtog frihedskæmperne tyskernes faste tilholdssteder, kasernen og rådhuset, mens de tyske styrker marcherede af mod Korsør for hjemtransport. Helt uden episoder forløb magtovertagelsen ikke.

Den 8. maj kørte en lastbil med bevæbnede tyske soldater gennem Holbæk. Modstandsfolkene forfulgte den og standsede den ved Hagested efter en ildkamp, der kostede to tyskere livet. Dagen før var en italiensk flygtning blevet skudt i Rosen, fordi han ikke standsede på tilråb. Den samme kugle ramte også en lille tysk flygtningepige, som gik bag italieneren; hun overlevede dog.

Retsopgøret med tyskernes hjælpere afvikledes hurtigt efter befrielsen. Omtrent 200 mennesker blev arresteret af modstandsbevægelsen i Holbæk, men de allerfleste blev løsladt, efter at deres forhold var undersøgt. Blandt de arresterede var en af besættelsestidens mest berygtede massemordere, Brøndum, men hans sag blev ikke pådømt i Holbæk. En anden af de anholdte havde været chauffør hos den danske nazistfører Fritz Clausen i dennes velmagtsdage.

Selv om de tyske soldater var vendt hjem, blev byen ikke straks fri for tyskere. Mange civile flygtninge var kommet hertil i krigens sidste måneder, og de måtte længe efter kapitulationen opholde sig i internering – på Østre Skole, Teknisk Skole, Bygmesterskolen og i Strandparken. Nogle af byens unge mænd havde et godt øje til flygtningepigerne, og trods afspærring og bevogtning var der af og til fraterniseringsaffærer, der først endte med flygtningenes hjemsendelse i 1949.

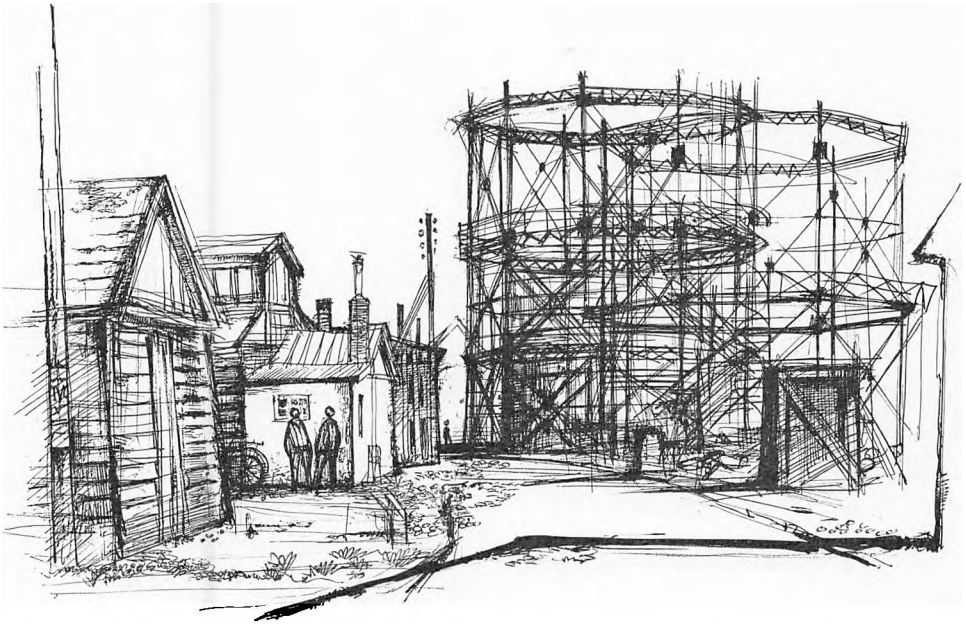

Holbæk efter krigen

Erhvervsforhold og byggeri

De første år efter krigens afslutning blev en temmelig stille tid for Holbæk. Samfundets tilbagevenden til fredsforhold forløb kun langsomt; landet var udmarvet af den lange krig, og forsyningsforholdene var fortvivlende. Men det gik fremad, skridt for skridt. Rationeringerne blev gradvis lempet og til sidst afskaffet, i begyndelsen af 1950-erne. Ved midten af 1950erne var krigens virkninger i det store og hele overvundet. Pengerigeligheden og den opsparede købelyst afløstes af et mere naturligt forhold mellem udbud og efterspørgsel.

Gennem den sidste halve snes år er der sket en betydelig

forbrugsudvidelse. Det er lykkedes at udrydde arbejdsløsheden næsten fuldstændigt og derved blive en plage kvit, der havde formørket tilværelsen i mange hjem i mellemkrigsårene og de første efterkrigsår. De handlende i Holbæk mærker velstandsstigningen i form af et stærkt øget efterspørgselspres – undertiden er det ligefrem vanskeligt at kæmpe sig frem til kasseapparatet. Og den gamle oplandshandel har fået nyt tilskud i form af kunder, der passerer byen på vej til og fra de store sommerhusområder i Odsherred. For Holbæks næringsliv er fritidsområderne blevet et incitament til øget indsats over for et købedygtigt og kræsent publikum.

I 1952 åbnedes Munkholmbroen. Derved opfyldtes et gammelt ønske om bekvemmere forbindelse mellem Holbæk og Hornsherred, og Holbæk fik en naturskøn indfaldsvej fra øst. Den nyanlagte Munkholmvej gav stødet til en stærk udbygning af kvartererne syd for Møllevangen, og den kom til at danne en naturlig fortsættelse af den ældgamle vej Labæk. Efter krigen kom der også fart i den udbygning af byen mod syd og sydvest, der længe havde været ønskelig for at afrunde bebyggelsen. Et nyt kvarter rejste sig i Slotsmarken med beboelsesejendomme, butiksbyggeri og industriarealer i velafbalanceret forhold. I de seneste år har bebyggelsen for alvor nået udfaldsvejen mod Ringsted og endda bredt sig længere mod syd, efter at byen har købt Holbæk Slot Ladegård og har ladet et konsortium gå i gang med at byggemodne en del af jorderne.

Et nyt ansigt har byen fået i centrum. Mange gamle ejendomme er faldet i det inderste Labæk og Smedelundsgade, men større og mere tidssvarende bygninger med butikker, kontorer og beboelse har rejst sig på tomterne, således at forretnings- og strøgpræget fra Algade ligesom har fået for-

længelser mod øst og syd. Derimod er forandringerne i selve Algade af langt mindre gennemgribende karakter; kun få ældre ejendomme er hist og her afløst af moderne byggeri, og de middelalderlige byggelinier er bevaret. Derimod har Nygades præg ændret sig noget siden mellemkrigsårene, idet et af bladhusene og to sparekasser er flyttet derfra til Algade.

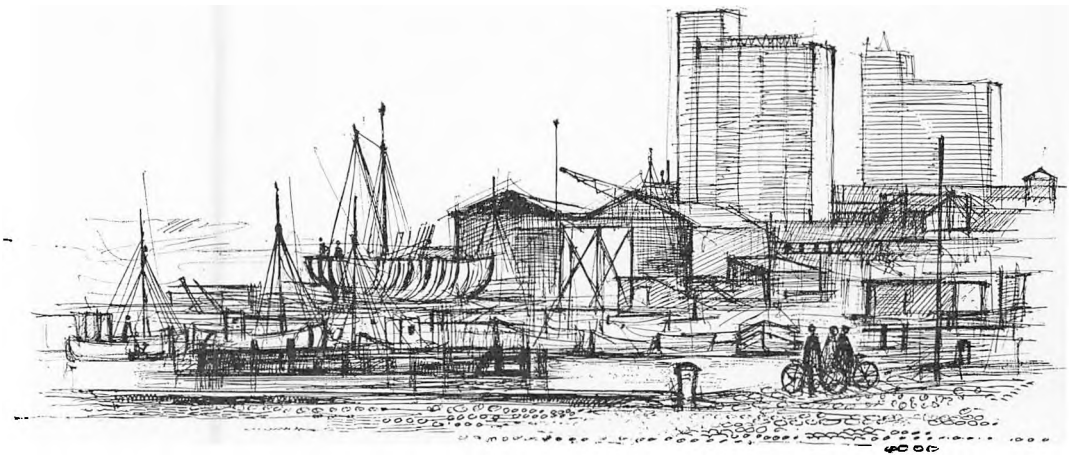

Ved borgmester Alfred Hansens fratræden i 1954 udtalte han, at et af de mål, han havde sat sig, men ikke fået gennemført, var en forbedring af bibliotekets pladsforhold. Dette spørgsmål fandt sin løsning få år senere, da biblioteket fik sin egen bygning i Nygade og kunne forlade de

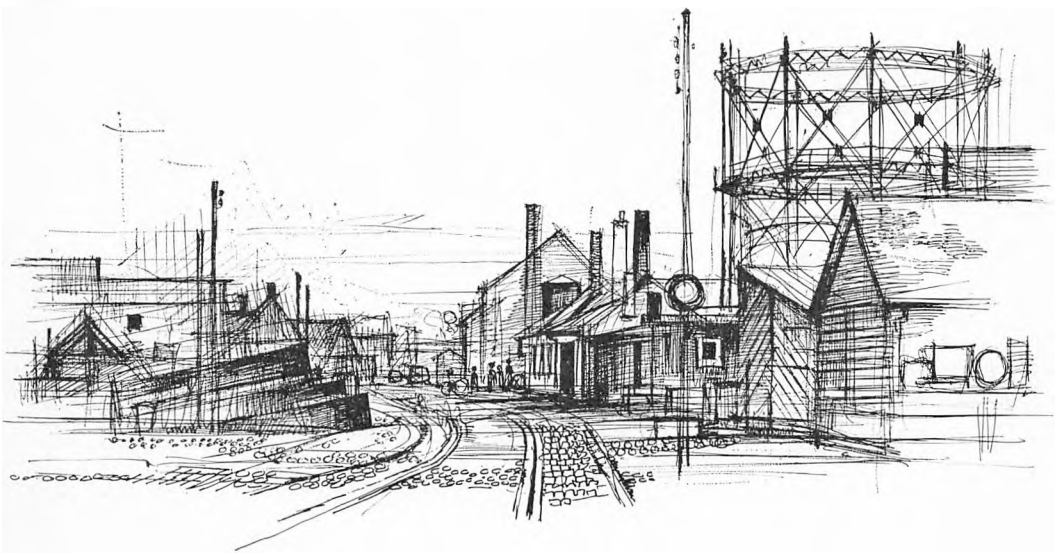

interessante, men utilstrækkelige og uegnede lokaliteter i Sortebrødreklostret. Lidt senere, i 1961, gennemførtes ligeledes en forbedring af Holbæk museums forhold, idet det fik status som landsdelsmuseum for Nordvestsjælland.

De nye kvarterer sydvest for byen kunne ikke i længden klare sig med Søndre Skole, som i sin tid var fulgt med ved Tveje Merløses indlemmelse. Ved midten af 1950erne fik bydelen en ny skole med navn efter Slotsmarken, hvorpå den var bygget. Den nye skole blev udstyret med mellem- og realskoleafdeling (efter skoleloven af 1958 kun realafdeling), og den blev et center for det kommunale skolevæsen. I samme kvarter er senere bygget en stor Teknisk Skole til afløsning af den gamle Teknisk Skole på Jernbane-

vej, samt en handelsskole. Bygmesterskolen ved Isefjordsvej kunne ikke videreføres i sin tidligere skikkelse under den ændrede lærlingelov, men den er blevet omdannet til en landsdækkende fagskole for glarmestre.

Et kommunalt gymnasium savner Holbæk stadig, men byen hjælper sig med en overenskomst med den private Stenhus Kostskole. Derimod fik byens uddannelsesvæsen en meget betydelig udvidelse ved oprettelsen af Holbæk Seminarium i 1960. Seminariets undervisning foregik i begyndelsen i lånte lokaler, men fra 1965 i institutionens egen bygning, der foruden undervisningslokaler er udstyret med lærerboliger og kollegier, beliggende i et tidligere ubebygget område syd for Munkholmvej-kvarteret. Ved midten af 1960erne opstod en diskussion om placeringen af et eventuelt kommende sjællandsk universitet, og Holbæk meldte sig straks som liebhaver, dog foreløbig uden resultat. Imidlertid fik byen ved samme tid en undervisningsinstitution af helt enestående art. Ved Holbæk kommunes køb af Holbæk Slot Ladegård blev gårdens avlsbrug nedlagt, og bygningerne kom til at stå tomme. Det viste sig, at de kunne indrettes til højskole, og her findes nu en kunsthøjskole, hvor unge mennesker kan arbejde med billedkunst, skulptur, keramik o.s.v.

Statistik og politik

Holbæk har gennem hele sin historie hørt til i de mellemstore købstæders gruppe, og blandt de sjællandske købstæder har byen som oftest været placeret omkring sjettepladsen, regnet efter indbyggertal. Dette forhold har ikke ændret sig i vort århundrede, selv om sammenligningsgrundlaget i de seneste år er forrykket noget ved kommune-

sammenlægninger forskellige steder. Før Tveje Merløses indlemmelse i 1918 havde Holbæk ca. 8.200 indbyggere, men ved sammenlægningen steg tallet til 10.300. Derfra er det siden vokset, omend med varierende hastighed. I 1920 var folketallet oppe på 11.200, men i 1930 var det kun øget til 11.300. Derefter gik det hurtigere, og i 1940 nåedes 12.800. De store fødselsårgange under og efter krigen bragte indbyggertallet op til 14.400 i 1950, og i 1960 nåedes 15.500. Den fortsatte udbygning af boligkvartererne har betydet, at der nu er rum for ca. 17.000 indbyggere.

Den største befolkningsgruppe finder sit udkomme ved håndværk og industri. Denne gruppe fordeler sig på et par hundrede virksomheder, hvoraf over halvdelen er ganske små foretagender med under 5 ansatte. Af store virksomheder med over 50 ansatte findes kun en halv snes. Handelen beskæftiger kun halvt så mange mennesker som industrien, til trods for, at Holbæk har det største handelsdistrikt af alle de sjællandske købstæder. Administration og forskellige liberale erhverv sysselsætter et lignende antal, mens andre erhverv som landbrug og fiskeri kun spiller en ringe rolle. Inden for lønmodtagernes gruppe er der flest arbejdere, men antallet af funktionærer er stigende og vil formentlig snart være det største. Henved en trediedel af arbejdsstyrken udgøres af kvinder.

Holbæks mangeårige borgmester Alfred Hansen trak sig tilbage i 1954. Hans efterfølger Carl Nielsen var ligesom Alfred Hansen udpeget af socialdemokratiets byrådsgruppe. Men ved Carl Nielsens død i 1961 indtrådte den konservative viceborgmester Joh. Steenstrup i byens højeste embede. Byrådsvalget i 1962 gav hans parti en betydelig fremgang, hvilket sikrede hans forbliven i borgmesterstolen. Det nuværende byråd, som valgtes 1966, består af 7 social-

demokrater, 5 konservative, 2 radikale og 1 medlem fra venstre. De konservative og venstre danner fællesgruppe, og i kraft af radikal støtte har fællesgruppen fortsat været i stand til at beholde borgmesterposten.

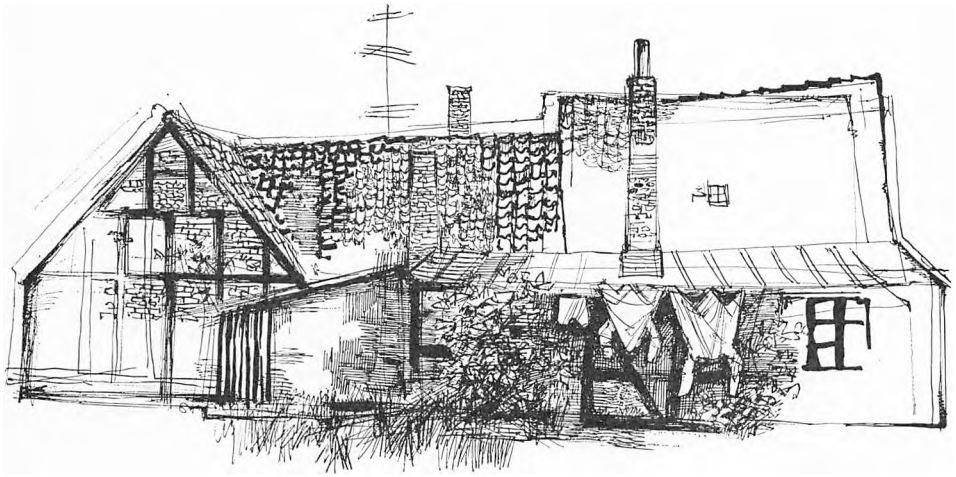

Holbæk i fremtiden

Udbygningen af de arealer, som ligger inden for Holbæk kommunes grænser, er langtfra fuldstændig. Men på et par punkter har bebyggelsen nået bygrænsen og overskredet den. Det gælder området syd for byen, hvor den gamle

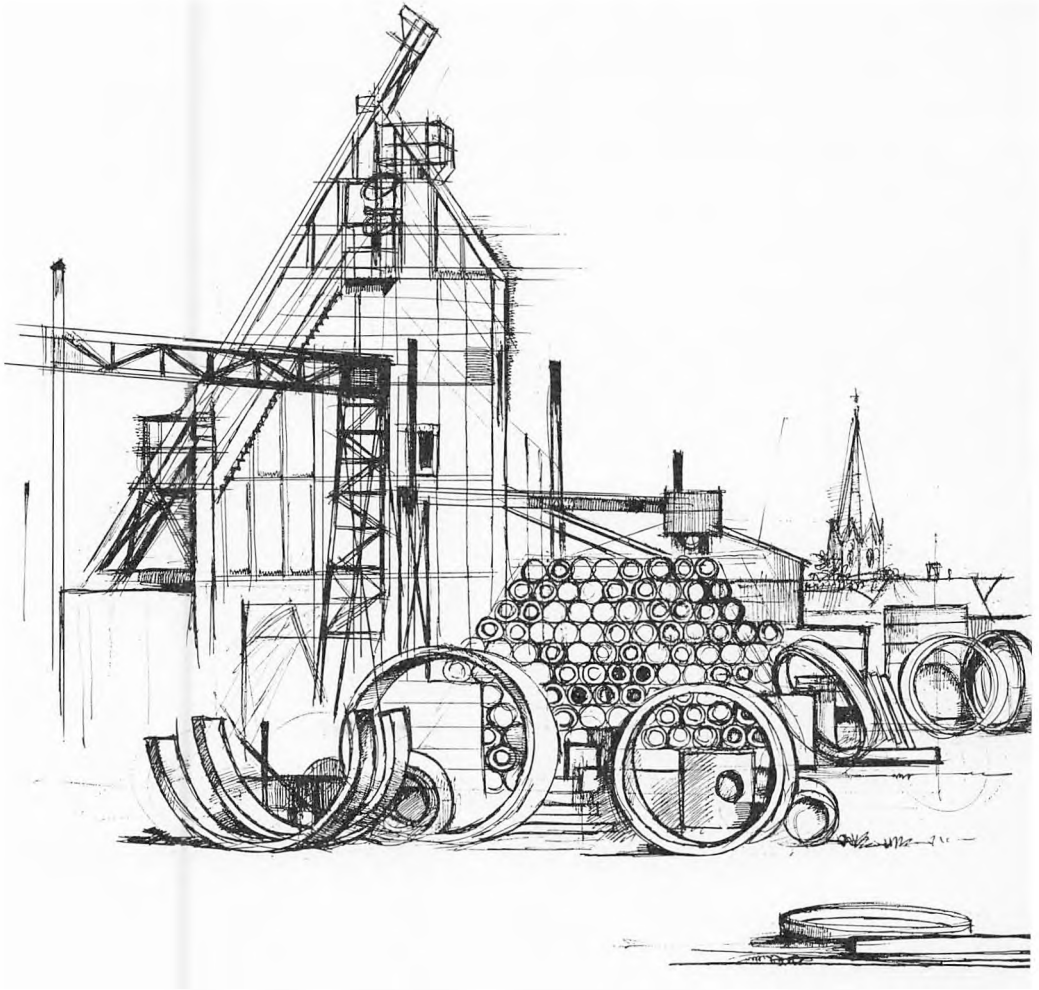

landsby Tåstrup efterhånden er delvis omklamret af den bymæssige bebyggelse, og hvor forstæderne ved Roskildevej forlængst har bredt sig ind i Sønder Asmindrup-Grandløse kommune. Og det gælder atter – som i 1918 – området

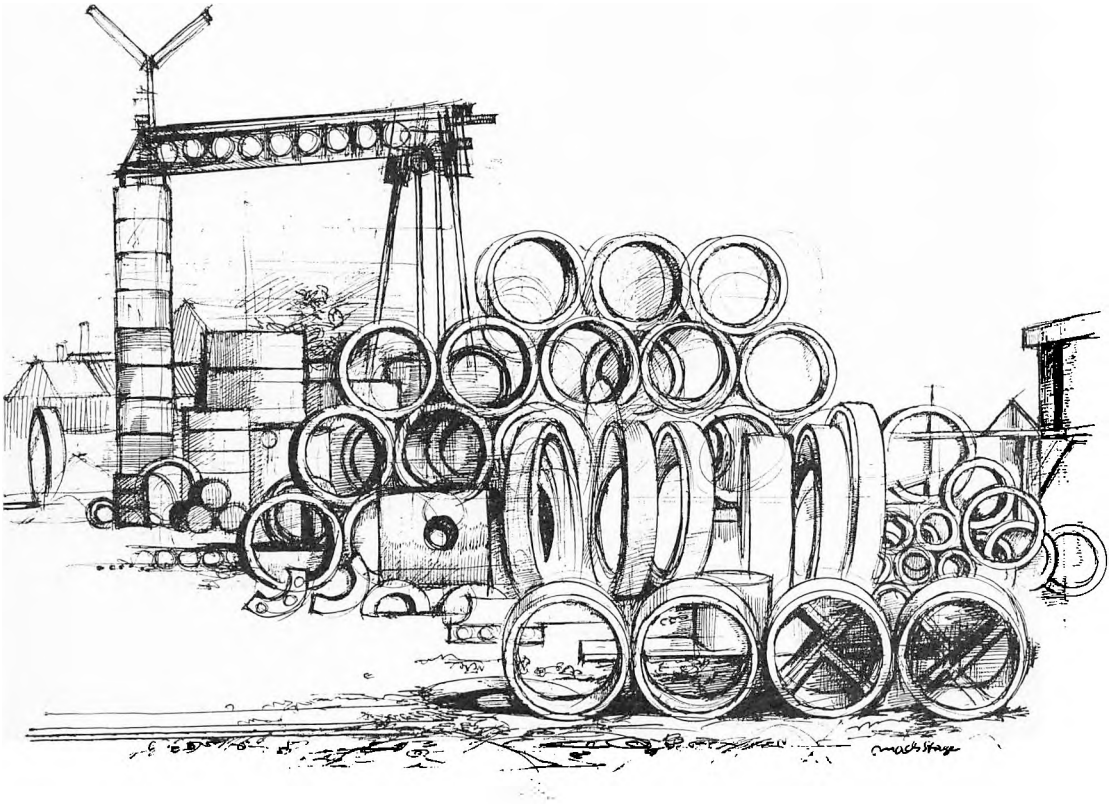

vest for byen, langs Kalundborgvej. Her findes et ikke ganske ubetydeligt forstadskvarter i Allerup i Butterup-Tuse kommune. Det betyder, at Holbæk igen står over for spørgsmålet om indlemmelse af omegnsdistrikter, og

denne gang af betydeligt større omfang end i 1918. Der føres nu forhandlinger med Ågerup og Orø kommuner, foruden de tidligere nævnte, samt med den nydannede storkommune Jernløse, og disse forhandlinger kan ventes at føre til nye sammenlægninger i løbet af ganske få år.

Samtidig er trafikforbindelserne under udbygning. En fordel er allerede vundet gennem den forbedrede forbin-

delse til Jylland over færgeruten Sjællands Odde-Æbeltoft, og en motorvej, der vil forbinde Holbæk nærmere med Københavns-området, er under bygning. Der er ingen tvivl om, at Holbæk står over for en periode med fortsat befolkningsmæssig og økonomisk vækst. Byens borgere har fortsat åbenhed over for det nye og interesse for at opdyrke de muligheder, der byder sig – blandt de nyeste initiativer bemærker man åbningen af en direkte fragtrute fra Holbæk til Hamburg – og den fremgangslinie, der på så mange punkter er lagt, har alle muligheder for at holde sig i tiden fremover.

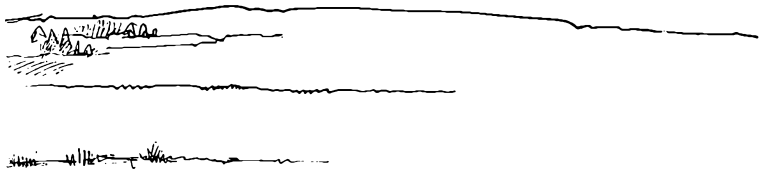

LANDET SYD FOR HOLBÆK

Af SVEND JØRGENSEN

Holbæks sydlige opland er Merløse Herred og de sydøstlige sogne i Tuse Herred. I middelalderen hørte tillige Stenmagle, Munke Bjergby, Bromme og Pedersborg sogne til Merløse Herred, således at den store Aamose lå helt inden for herredets grænser. Dette kan i dag forekomme mærkeligt, da Aamosen naturligt deler det gamle Merløse Herred i en større nordlig og en mindre sydlig part, men i den tidlige middelalder var øde og tætte skove langt mere grænsedragende mellem bygderne end den åbne moseflade. Trods kyster både til Holbæk Fjord og Bramsnæs Bugt er Merløse Herred et udpræget indlandsområde, der nærmest vender ryggen til kysten, og det har rimeligvis stedse søgt sine kontakter landværts.

At beskrive dette område topografisk og give en udførlig statistisk-historisk skildring af de ændringer, befolkning og erhvervsliv er undergået i det sidste halve århundrede, lader sig næppe gøre hverken tilfredsstillende eller læseværdigt inden for dette skrifts rammer. Derfor skal kun hovedlinierne trækkes op, og i øvrigt skal der peges på forhold og tildragelser, som måske kan vise, at dette tilsyneladende ganske almindelige købstadsopland alligevel har både særpræg og egenart.

Fra egnens højeste punkt, Mørkemosebjerg i Kvanløse Sogn, kan man i klart vejr overskue hele vort område og mere til. I den nærmeste omegn er der et virvar af stejle bakkeknuder og slugter, og i de dybeste ligger småsøerne, Maglesø, Grøntved Sø og Igelsø. De kraftige terrænformer virker voldsomt og umotiveret på baggrund af det omgivende jævne landskab og danner i det hele et egenartet landskabsbillede målt med sjællandsk alen. Den videre omegn er dog kun tilsyneladende jævn. Bakkelandet fortsætter vestover med mindre vælde, fortaber sig i småbakker omkring Undløse, men genopstår hen mod grænsen til Tuse Herred i området mellem Knabstrup og Kongsdal. Over Skamstrup fortsætter det til Jyderup-egnen for tilsidst at forene sig med Bjergsted bakker.

Syd for dette bakkedrag ligger den store, jævne flade omkring Tysinge Å og Aamose Å. Mosefladens sydrand er ledsaget af et lavt bakkeland, som først helt mod sydøst når betragtelige højder i Stedstrup Bjerg. Følger man horisonten fra vest over syd til øst øjner man tårnene på Sankt Mikkel i Slagelse, Sankt Bent i Ringsted og spirene på domkirken i Roskilde.

Vender man blikket i nordlig retning, ser man ud over et ret jævnt, småbølget landskab helt til Holbæk, medens

Årnasen set fra Vejen ved Ulkestrup. Ø Vog. Overgaard g Vaarbar.
Nov. 1967. m.S.

man mod nordøst har det flade, fede sletteland over mod Kundby og Stigs Bjergby. Kundby kirke lyser hvidt på sin bakketop og strøet ud over fladen ses en flok af lignende isolerede bakketoppe, f. eks. Gedebjerg, Lundebjerg, Kirkebjerg og længst mod vest Tornved Bjerg. Engang troede man, at deres oprindelse skyldtes en vred troldkvinde, som i længst forsvundne dage var ude på skarnsstreger med sit forklæde fyldt med jord. Bakkernes grusmasser var så under kvindens vandring drattet ud af huller i forklædet. Nu ved man, at troldkvinden var en isbræ, og hullerne i

forklædet store sprækker i bræen, hvor smeltevandet skyllede grus og sand sammen. Da isen endelig smeltede bort, blev disse dynger efterladt som forhøjninger. Geologerne kalder dem »hatformige« bakker. Ude i synsranden mod nordvest toner Vejrhøjs vældige profil frem.

Bakkedragene langs nord- og sydranden af Aamosen markerer fremryknings- eller stilstandslinier for bræer under den sidste istid og består overvejende af sand og grus og regnes i reglen for »dårlig jord«. En undtagelse danner de store, flade bakker mellem Knabstrup og Kongsdal, der består af stenfrit, ofte lagdelt ler, det såkaldte plateauler. Det er udmærket, men lidt besværlig agerjord og fortrinligt til teglværksbrug. Stedstrup Bjerg er også en plateaubakke. Geologerne forklarer, at leret oprindelig er bundfældet i søer ovenpå bræen eller søer, der var opdæmmet foran bræen. Ved isens endelige bortsmeltning er det så blevet til bakker på samme måde som de »hatformige« bakker.

Aamosen har oprindelig været en sø mellem to bræer, og på søens bund har brædernes smeltevand aflejret sand- og lerlag. Senere, da klimaet blev varmere, er der på søens bund kommet kalk og dynd fra søens eget plante- og dyreliv, og sluttelig er søen groet til med rørsump og ellekrat og er efterhånden blevet til mose.

Fra Stenlille-egnen nordpå over Undløse til Søndersted strækker sig et bælte af lettere jorder, overvejende moræne-sand, medens de større områder nordfor bakkerne helt til Holbæk Fjord for størstedelen har en frugtbar jordbund af moræneler. Vest for Nørre Jernløse ligger der tæt under overfladen en meget kalkholdig mergel, den såkaldte »Hanerup mergel«. Det er store, løse flager af en jordart dannet i tertiærtiden, som isen under sin fremrykning fra

øst mod vest har slæbt med sig fra bunden af Isefjorden syd for Orø. Taget som helhed må områdets jordbund vurderes som middelgod, men med rig variation i forekomsten af de gode og mindre gode jorder, eller for at udtrykke sig lokalt: »Jorden er såmænd meget god, men den er så forskellig.«

Fra vort udsigtspunkt kan egnens skovområder også stedfæstes. Tværs gennem herredet strækker sig et skovbælte fra Skov-Vallenderød over Brorfelde-egnen og Syvendeskov til de betydelige skovarealer, der hører under Knabstrup, Kongsdal og Torbenfeld. Skovene dækker hovedsagelig bakkedragene nord for Aamosen. Den øvrige del af området er skovfattigt, idet man kun ser mindre skove og plantager hist og her i landskabet.

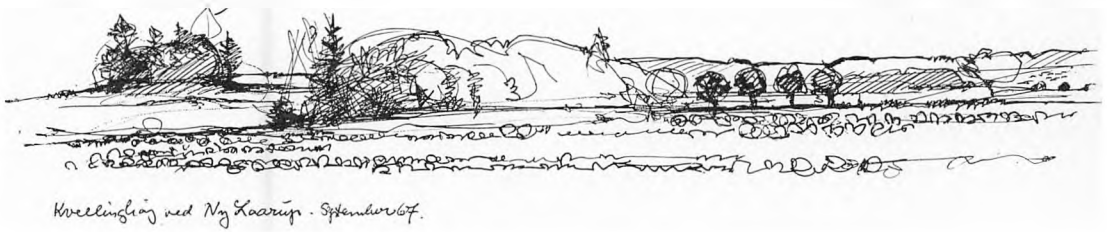

Blandt de naturlige muligheder området byder befolkningen som eksistensgrundlag indtager den almindelige landbrugsjord førstepladsen. I anden række kommer det stenfrie ler, der er ypperligt teglværksler, og bakkernes sten- og grusmasser, som udnyttes i bygningsindustrien og til forarbejdning af vejmaterialer. Hanerupmergelen har fundet anvendelse over store dele af Sjælland, og tørven i de mange moser har i århundreder haft stor lokal betydning. I nødsituationer, f.eks. under sidste verdenskrig, var tørveprodukter som formbrændsel og briketter en vigtig faktor i byernes brændselsforsyning, men de mange småfabrikker havde kun en kort levetid. Skovene leverer også brændsel og ydede tidligere såvel bygningstømmer som andet gavntræ til de lokale håndværkere. I dag oparbejdes

skovenes produkter i forskellige industrier, ofte fjernt fra skoven. Stationsbyernes og enkelte landsbyers industrielle virksomheder er i reglen opstået med disse lokale råstoffer som basis, men kan også være uafhængig af disse og bero på en enkelt håndværkers faglige dygtighed og særlige foretagsomhed.

Vort lands gradvise overgang fra at være et overvejende landbrugsland til at blive et industripræget samfund har sat sine tydelige spor også i denne egn. For et halvt århundrede siden var »gårdslagtning« og udstykning god latin og vejen til bedre kår og øget velstand. Nu anses jordsammenlægning og centralisation for en nødvendighed for at nå de samme mål. Denne kolbøtte har medført mange ændringer i landbefolkningens dagligdag, som fra en tilværelse, hvor naturaliehusholdning og landsbyhåndværk var vigtige faktorer, er endt i en tilstand, hvor man hele tiden skal stå med pungen i hånden. De selvproducerede daglige fornødenheder bliver således i dag ofte købt tilbage efter at de har gennemgået en eller anden autoriseret, industrimæssig forædlingsproces. Det almindelige omkvæd lyder, at det ikke kan betale sig selv at have ulejligheden.

Det mindre landbrug, som man tidligere mente var fremtidens løsen, kan ikke få det fulde udbytte af den fremadskridende mekanisering og sakker derfor agterud i konkurrencen, så indtægterne må øges på anden vis, hvis man ønsker at bevare ejendommen. Da det ofte er billigere at købe nyt end at lade foretage reparationer, har industrialiseringen også skabt trange kår for landsbyhåndværkerne, og en række af disse har måttet give op, f.eks. væveren, træskomageren, hjulmanden, sadelmageren, bødkeren, snedkeren og tækkemanden. Mureren, tømreren og maleren klarer sig stadig, og smeden og bageren er der også

endnu, men bageren har lagt produktionen om fra »det daglige brød«, rugbrød og sigtebrød, til »morgenbrød« og kager, medens smeden er blevet mekaniker og installatør af sanitære anlæg. Til gengæld er elektrikeren og automekanikeren kommet til, og den sidste har mere end nok at gøre. Landsbykøbmanden er i mange tilfælde reduceret til småhøker, dels i konkurrence med brugsforeningerne,

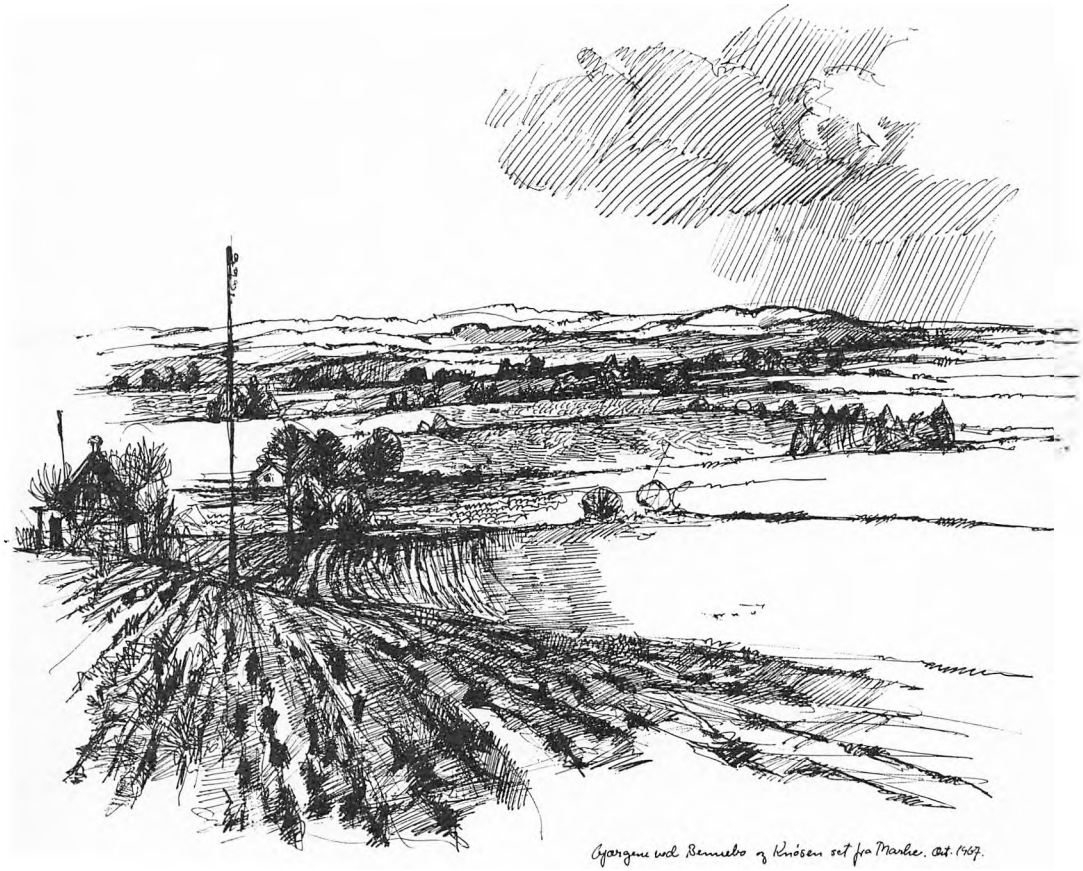

dels på grund af de bedre samfærdselsmidler, der gør det lettere at komme til stationsbyer og købstæder, hvor butikkerne frister med deres større udvalg.

Elektriciteten har overflødiggjort udnyttelsen af de naturlige kraftkilder, vandet og vinden, så den »velhavende møller« nu er en saga blot. Kun få møller har i dag deres oprindelige funktion. Enkelte vandmøller er endt som museumsgenstande, og mange vindmøller er nedrevet eller står som sørgelige invalider, medens de tidligere både var til nytte og en pryd for landskabet.

Hele dette udviklingsforløb har nedsat befolkningstallet i landområderne. Håndværkerne er naturligt blevet opsuget af den del af industrien, som kræver faguddannelse, medens privat og offentlig anlægsvirksomhed har brug for den såkaldte ufaglærte arbejdskraft, d.v.s. småbrugerne og landarbejderne. Dette aftræk har rimeligvis fremskyndet landbrugets mekanisering, da det traditionelle blandede landbrug ikke er i stand til lønmæssigt at konkurrere med industrien og de offentlige institutioner. Fraflytningen er dog blevet dæmpet, dels af boligsituationen i byerne, dels af tendensen til at flytte lettere småindustrier til stationsbyer og landsbyer. I nedlagte skoler og mejerier blomstrer nu sådanne virksomheder frem begunstiget af højkonjunkturer og stabil arbejdskraft. Bebyggelsesmæssigt er der ikke sket så store ændringer. I udstykningstiden opstod der nok en del ny, spredt bebyggelse, men hovedmønstret med landsbyen som den dominerende bebyggelsesform blev stadig bevaret. Nu begunstiges den tætliggende bebyggelse af den offentlige planlægning og kravene om de flest mulige tekniske bekvemmeligheder, og der er ved mange landsbyer opstået nye kvarterer, hvis moderne byggestil skiller sig grelt ud fra den oprindelige bebyggelse. Folkeviddet døber sådanne fænomener med navne som »papegøjekvarteret« eller »halmtorvet« med hentydning til den rigelige anvendelse af krasse farver eller den bygningsmæssige kvalitet.

Nutidens voldsomme trafik har også bidraget til at ændre landsbybilledet, idet vejudvidelser eller vejforlægninger ofte har givet en landsby et helt andet fremtoningspræg. Alle vejtræer er efterhånden ofret til gavn for trafikken, men til savn for øje og erindring. De stigende krav til hygiejne og bekvemmelighed har medført, at stort set enhver

landsby nu har et kloaksystem, så rendesten, møddingpøl og muddergrøft, der tidligere fandtes ved enhver bebyggelse, nu næsten helt er forsvundet.

Disse fremskridt må imidlertid betales med en uhyggeligt stigende forurening af naturen, særlig af vandløbene, som ikke ved egen kraft er i stand til at omsætte vor kulturs store mængder af særdeles sejlivede affaldsprodukter – og hvem skal naturen klage til?

Den sociale lovgivning har sammen med forbedrede økonomiske kår hævet levestandarden for de svagest stillede befolkningslag. De berygtede fattiggårde er afløst af tidssvarende alderdomshjem, og den offentlige sygepleje og husmoderhjælp har betydet en stor forbedring for de sygdomsramte.

Skolevæsenet er udbygget, så adgangen til højere undervisning er blevet lettere for børn og unge, som har deres hjem på landet. Undervisningstiden er blevet forøget og fagkredsen stærkt udvidet, men om færdigheder og kundskaber i de elementære fag er blevet større og bedre kan betvivles. Fritiden kan udnyttes på de offentlig støttede aftenskoler, der har en vid og broget emnekreds, eller den kan anvendes i de mange gode idrætsanlæg, som kommunerne har stillet til rådighed for ungdommen.

Alle disse forbedringer og fremskridt koster selvfølgelig mange penge, og for den enkelte kommune kan det være svært at honorere de krav, den sociale og kulturelle lovgivning stiller. Derfor har flere kommuner fundet på at slå sig sammen om at løse opgaver, som der hverken er klientel til eller økonomisk baggrund for i den enkelte kommune, f.eks. realskoler. I dag er man af disse grunde i fuld gang med at oprette storkommuner ved sammenlægning af et mindre eller større antal af de nuværende kommuner.

maj 1968.

Det er håbet, at en centralisering vil give et bedre udbytte af investeringer og ikke mindst en lettelse i den enorme administrations- og papirbyrde statsmagten pålægger den lokale styrelse og forvaltning.

Alderdomshjemmene, centralskolerne og de nyfødte storkommuners administrationscentre vil blive de synlige vidnesbyrd om vor tidsalders stræben og formåen, altså velfærdssamfundets statussymboler. Om de vil være af samme kvalitet og bestandighed som f.eks. den tidlige middelalders tilsvarende frembringelser, vore landsbykirker, vil først kommende slægter kunne dømme om.

De materielle kår for landbefolkningen har således i de to sidste menneskealdre nærmet sig Grundtvig's idealfordring: »At få har for meget og færre for lidt«, men tilværelsen som helhed er vel næppe blevet »et jævnt og muntert, virksomt liv«, således som digteren forestillede sig.

Radio og fjernsyn giver ganske vist landbefolkningen bedre adgang til kulturværdier som musik, litteratur,

teater og kunst, og faglig oplysning og nyhedstjenesten er reelle goder, som den spredtboende befolkning især nyder godt af, men samtidig er den særlig udsat for visse bivirkninger. Sproglig egenart vil således efterhånden helt udviskes, og det lokale kulturliv bliver udkonkurreret af monopolerne, f.eks. uddør foredragsforeninger, og forsamlingshuse nedlægges.

For landsbysamfundet har de nye tider således bragt mange omvæltninger, og her skal ikke forsøges at opgøre vinding og tab, da mange værdier ikke kan omregnes i rede penge. Et tab bør dog nævnes, det er opløsningen af det sammenhold, som oprindelig var landsbyernes grundlæggende ide.

Disse betragtninger over forhold og tilstande er formentlig almengyldige og kan passe på de fleste landdistrikter, men kan man da ikke finde noget, der er særegent for Holbæks sydlige opland? Vist kan man det. Landet har sine herligheder, som vel er værd at kende.

Udsigt fra Kalvelgaard ved Borrefelde
mod Sejerø Bugt og Sakse Overdrev. Sep 67.

Bakkelandet ved Brorfelde med Mørkemosebjerg og Maglesø er nok et besøg værd. Det skovrige strøg fra Vallenderød til Jyderup byder på mange naturskønheder og blot ved at følge vejen fra Undløse til Mørkøv oplever man et landskab med ejendommelige terrænformer og prægtige skove og i tilgift de gamle herregårde, Kongsdal og Torbenfeld. Landsbykirkerne har trods deres ensartede stil hver for sig sine ejendommeligheder, og enkelte, som Tveje Merløse og Nørre Jernløse, er bygningshistoriske seværdigheder.

En mistet herlighed er den store Aamose, der tidligere var et vidunderligt område for naturelskeren. Når afvandingen efterhånden bliver helt gennemført og opdyrkningen fuldstændig, vil Aamosen kun være et usædvanlig fladt stykke agerland af stærkt vekslende bonitet. Selve åen har vel aldrig været en rivende strøm, men der var stor ynde over dens slyngede løb, dens rige plante- og dyreliv, og dens klare, brune vand. Nu er den en trist, retlinet kanal, der på adskillige strækninger virker uddød og med stinkende, mudret vand, hvor uhumskheder driver af sted garneret med sulfoskum.

I dag skal man til de små, isolerede moser, der endnu er uberørte af afvanding og kultur, hvis man ønsker at glæde sig over den skønhed og det rige liv, der tidligere fandtes i Aamosen. I Søndersted Lyng mellem Snevre og Søndersted er der endnu fred, så ræv og hugorm kan sole sig. Her vokser stadig Danmarks tre insektædende planter: blærerod, soldug og vibefedt; der er et væld af gøgeurter, og i krattet vokser den mere end meterhøje kongebregne. I det tidlige forår står pebertræet med de rosenrøde blomster og den bedøvende duft under de bladløse birke og tørstetræer. De skarlagenrøde frugter skal man »forvare« sig for, lærte

man som barn. Seks var nok til at dræbe en ulv og en halv snes kunne gøre det af med en hest eller et menneske. I nærheden af Syvendeskov er det eneste voksested i Danmark for miltbregnen, der efter bladenes form også kaldes hjortetunge. Kun få kender stedet, og det er godt, thi ellers ville dens dage være talte, og den ville kun være at finde som mumie i herbarierne. Lad det stadig være en hemmelighed, og lad os i stedet betragte de herligheder, udforskningen af fortiden har skænket os.

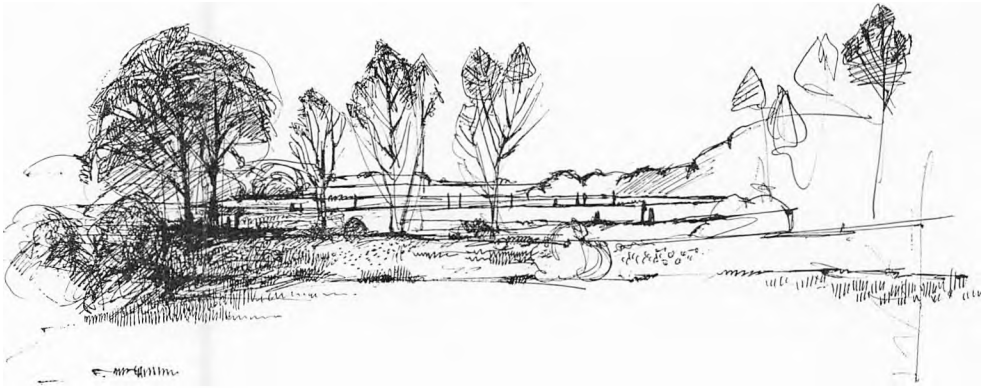

Den industrielle brændselsproduktion under sidste verdenskrig og den påfølgende afvanding og opdyrkning har bragt et væld af oldtidslevn frem af Aamosens dyb. Sammen med de mangeårige naturvidenskabelige undersøgelser har fundene kastet nyt lys over egnens og vort lands klima, vegetation, dyreliv og kultur i de forhistoriske tider. Kombineres denne viden med Therkel Mathiassens topografiske undersøgelse over oldtidsfundene i Holbæk Amt, er Merløse Herred vel nok det danske område, vi har størst og sikrest kendskab til i tiden før historieskrivningen.

Mennesker har haft deres færden og liv i disse egne i mere end 11.000 år. Hist og her ved bredden af den sø, som senere blev til Aamosen, finder man Brommefolkenes rast- og fangstpladser markeret ved efterladte våben og redskaber af flint og ben. Tidspunktet er den såkaldte Allerødtid, da en mildning i tundratidens klima gav de første skovtræer mulighed for at vokse her i landet. Kulden fordrev imidlertid atter skoven, og med skoven og dens dyr forsvandt også fangstfolkene. Først ca. 2000 år senere dukker de op igen. I mellemtiden havde klimaet bedret sig. Tun-

draen var afløst af lyse skove af birk og fyr, og netop på det tidspunkt menneskene atter viser sig, vandrer hasselen ind i vort land. Ikke alene i Aamosen men også i Mørke Enge og Bjergby Mose finder vi dette folks mest karakteristiske fangstvåben, de fintandede benodde, der er udspaltet af rørknogler af storvildt som elsdyr, urokse og kronhjort.

I de følgende 3 årtusinder har ikke blot Aamosesøen, men også de fleste af egnens andre daværende søer været yndet af de fangstfolk, hvis kultur vi kalder Maglemosekulturen eller Mullerupkulturen. Alene fra Aamosen kender man nu mere end 40 større eller mindre pladser med deres efterladenskaber. Man må dog ikke lade sig friste til at tro, at egnen har været tæt befolket, dels fordrer fangsterhvervet udstrakte jagtmarker, dels er tre tusinde år et særdeles langt tidsrum. Bopladserne ligger fortrinsvis på sandede halvøer eller næs, men kan også ligge på den moseflade, som tilgroningen af søen allerede da havde dannet.

Hvorfra disse mennesker er kommet, og hvorhen de er gået, ved vi ikke. Måske stammer de fra det folk, der f. eks. boede i Mørke Enge, men Maglemosefolkenes vigtigste redskabstype, lystertænderne, afviger fra hines ved, at de kun har få og store modhager og er lavet af kronhjortens spaltede ribben. Om de har boet i hytter eller telte, ved vi ikke, da vi kun kender gulvene i deres boliger, men nedstukne grene fortæller, at der har været en overbygning. Gulvene består nederst af et grenlag, over hvilket der ligger barkflager, som atter har været dækket af hø af bregner, og over dette har der måske ligget skind. Flager af ler med iblandet trækul viser, at der har været et ildsted. Maglemosefolkene har haft fartøjer, som vi ikke kender, men der er fundet smukke paddelårer. De har haft økser af flint og

hjortetak og buer og pile. Knive og skrabere er lavet af flint, ligesom de såkaldte stikler, der har været brugt til at skære i tak, ben og træ med. Nogle af redskaberne af tak og ben er prydet med ornamenter, ja, i et enkelt tilfælde med stiliserede menneskeskikkelser. Rav og dyretænder har været yndet til smykker.

Vi ved, hvilke bær, frø og frugter, de har samlet, og knoglefundene fortæller, at kronhjort, rådyr og vildsvin har været de vigtigste jagtdyr, og hunden har været jægerens hjælper på jagten, men fiskeri har formentlig bidraget mest til livets opretholdelse. Gedde og aborre har været den hyppigste fangst, men også suder og skalle er blevet harpuneret eller er gået i ruserne, og den mystiske malle har man haft held til at fange nu og da.

Naturforholdene er også skiftet. Det varmere klima har begunstiget indvandringen af de ædle løvtræer, så eg, elm, lind og ask langsomt tiltager sig herredømmet i skoven. I stedet for den lysåbne skov af fyr, birk og hassel med masser af føde for det planteædende storvildt får man lidt efter lidt en mørk urskov uden synderlig busk- og urtevækst, og dyrene må søge til andre græsgange. Derved forsvinder en del af Maglemosefolkenes eksistensgrundlag, og endnu en ulykke kommer til. Omkring år 6500 før vor tidsregning dukker et nyt folk op i disse egne, det er Kongemosefolket. Dette folk har større og bedre våben og redskaber end Maglemosefolkene, og deres bopladser røber,

at de var vældige jægere, men ikke særlig interesserede i ferskvandsfiskeri. Vi kender kun deres sommerbopladser fra Aamosen. Om vinteren har de opholdt sig ved havkysterne f. eks. ved Lammefjorden, og deres kultur kaldes derfor også »gammel kystkultur«. Vi ved, at de har benyttet nogle af Maglemosefolkenes bedste fangstpladser, og det er rimeligt at forestille sig, at de simpelthen har fordrevet de gamle besiddere. Angrebet på to fronter måtte Maglemosefolkene give tabt. Om de efterhånden døde ud, eller de er blevet opslugt af de overmægtige Kongemosefolk, ved vi ikke, kun at de forsvinder ud af sagaen.

Som overvejende jægere har Kongemosefolkene snart fundet det urskovsdækkede, vildtfattige indland lidet tillokkende, og de har til sidst opholdt sig ved havkysterne hele året og udnyttet strandens og havets dyrerigdomme. Som tiden går, lærer de den vigtige kunst at lave lerkar, og fra dette tidspunkt kalder man denne kultur for Ertebøllekulturen, og inden for vort område træffes denne kulturs affaldsdynger, køkkenmøddingerne, langs Isefjordens kyster.

Indlandet er derimod uden fund, og storskoven har formentlig været næsten folketom i henved tre årtusinder, men så begynder det atter at vrimle med fund og bopladser i Aamosen og på det omgivende faste land. Det er de første bønder, som med økse og ild laver rydninger i urskoven, hvor de kan dyrke hvede og byg på den askegødede jord, og de fører nye husdyr med sig: Koen, geden og fåret. Skovrydningen og indhøstning af kviste og løv til kreaturfoder giver mere lys til den naturlige urtevegetation, så vildtmængden tiltager atter og kan yde bidrag til husholdningen. Bøndernes bedste rydningsværktøj var den slebne flintøkse, og det er ikke mærkeligt, at den på grund af dens

effektivitet blev tillagt skjulte kræfter, der gjorde den hellig, en tro, hvis sidste spor kan følges helt op mod vor tid. Der er næppe den mark inden for vort område, hvor stenalderbøndernes slebne værktøj, økser og mejsler, ikke er fundet i tidens løb, men bopladserne selv er ødelagte eller stærkt forstyrret ved århundreders dyrkningsarbejde, eller måske ligger nogle af dem under de nuværende landsbyer?

Stenalderbøndernes grave (dysser og jættestuer) har i højere grad undgået den totale ødelæggelse og ved at kombinere beliggenheden af gravene med de mange tusinde enkeltfund får man billedet af en sammenhængende bebyggelse af den del af herredet, som ligger nord for Aamosen. En mindre bygd omfatter sognene Soderup, Kirke Eskilstrup og Store Taastrup.

Selve Aamosen har ikke været egentlig beboet, men i agerbrugets første tid har folk søgt derud i kortere perioder om sommeren for at nyde de gamle fangstglæder og mosens rigdomme af bærfrugt. Som tiden gik, blev den betragtet som et helligt sted, hvor kultfester blev fejret, og hvor man ofrede til de skjulte magter som tak for frugtbarhed og held eller for at afværge truende ulykker. Lerkrukker, der rimeligvis har indeholdt mad, er fundet i hundredtal – man kalder dem mosepotter – og kan formentlig tolkes som offergaver udsat af kvinderne, medens mændene har ofret stammebåde og smukt slebne økser.

Et tilfælde har skånet et lille sommeropholdssted ude i Aamosen for ødelæggelse. Stedet er blevet undersøgt så omhyggeligt, systematisk og fuldstændigt, som det har væ-

ret gørligt, og det skulle, når materialet er bearbejdet, blive muligt at rekonstruere ikke alene det samtidige naturmilieu, men også det dagligliv, en lille familie af stenalderbønder har ført i nogle sommermåneder på en tørveholm i Aamosen ca. 2800 før Kristi fødsel.

Stenalderbøndernes landnam og agerbrugets indførsel er den vigtigste milepæl i vor kulturudvikling, og det er fristende at granske, hvorfra og hvordan dette erhverv er kommet. Nogle forskere hævder, at nye stammer er vandret ind i Danmark fra de gamle agerbrugslande mod syd og sydøst. Andre mener, at det er landets daværende befolkning, Ertebøllefolket, som har fået kontakt med disse egne og lært agerbrug og husdyrhold at kende. Der er så sket en gradvis overgang fra fangsttilværelsen til det bofaste landbrug. Er dette tilfældet kan de gode folk i Merløse Herred føre deres aner tilbage til Kongemosefolket, hvis ikke, må deres herkomst søges ved fremmede strande.

I tiden mellem 2500 og 2000 år før Kristi fødsel har stenalderens bondebygder deres storhedstid i vor egn, men derefter begynder indlandet at affolkes. Den store bygd i Merløse Herred svinder ind og spaltes op i to små bygder, den største i Sønder Jernløse, Søndersted og Undløse, den mindste i Ulkestrup og Tømmerup. Kirke Eskildstrupbygden lever end, men er skrumpet ind til kun at omfatte selve sognet.

Affolkningen fortsætter i stenalderens sidste afsnit, dolktid, og bliver endnu mere udtalt i bronzealderen. I denne periode blomstrer store bygder op i kystegnene, og der menes, at det er søhandelen, som skaber deres rigdomme og magt. Omkring Holbæk og i Ågerup Sogn har der således været bygder, men om indlandet ved vi kun lidt, da fundene er få og spredte; dog har der været en lille bygd

nord for Gyrstinge Sø og Haraldsted Sø. Bønderne har her stædigt holdt fast ved deres hjemstavn og har ikke deltaget i den almindelige flugt mod kysten. Spor af bronzealderens rigdomme finder man ved overgangene over Aamosen, f.eks. ved Skellingsted bro. Området ved Undløse bro bærer pudsigt nok den dag i dag navnet »Vaadet«, selvom en række broer har afløst hinanden siden vadestedets dage.

Groft regnet må de to sidste årtusinder før vor tidsregning betragtes som nedgangstider for Merløse Herred som helhed, men i løbet af jernalderen sker der en fremgang, som fører til, at nogle af vore nuværende landsbyer grundlægges. Fundrigdommen er tilsyneladende ikke meget større end fra bronzealderen, men er dog lige så stor i indlandet som ved de før så rige kyster. Det er formentlig

kunsten at fremstille jern af det hjemlige råstof, myremalm, som bevirker, at kystegnenes overvægt, der beroede på indført metal, nu smuldrer hen. Da jernsager og lerkar er lidet modstandsdygtige over for tidens tand, er det ikke underligt, at fundmængden er ringe, men der kendes dog rige fund, f. eks. fra Kvarmløse og fra Stenlilleegnen, og tæt uden for herredsgrænsen ligger store bygder som Haraldstedegnen i syd og området Kundby, Gislinge, Hagested mod nordvest. Fundene er som sagt ikke i stand til at lokalisere herredets bygder, men nu træder et andet hjælpemiddel til; det er de gamle stednavne, som netop skriver sig fra disse tider.

Med hensyn til stednavne indtager Merløse Herred en særstilling. I intet andet herred ligger løse-byerne så tykt og tæt, og denne navneendelse er så godt som enerådende i det ældste navnestof på stedet. Endelserne -um, -lev og -sted findes overhovedet ikke, da de navne på sted, man har i dag, oprindelig har haft endelsen -tved, f. eks. Kongsted og Søndersted. Endelsen -inge forekommer nu kun i Kyringe, men der har været et Ellinge, hvor nu Løvenborg ligger.

De to -inge byer slutter sig til inge-bebyggelser uden for herredet. Kyringe således til Gyrstinge og Døjringe, medens Ellinge var en del af den store inge-bygd med Trønninge, Gislinge og Svinninge.

Løse-byernes navnestof har været genstand for megen forskning, og der er kommet et væld af tolkninger, men det kan mildt siges, at de lærde er uenige. Eet er alle dog enige om: Navnene er meget gamle, formentlig fra tiden omkring år 500. Alle andre stednavne i herredet er yngre og kan både tydes og dateres. Omkring de gamle løse-byer ligger udflytterbyerne i tætte kredse, det er torp-byerne (strup, -rup) og byer med endelsen -tved, d.v.s. ryddet skov. Disse byer stammer overvejende fra tiden 800-1100. Til denne gruppe hører f.eks. Tjørnede, Skimmede, Torn-ved og Vedde.

Endelig har vi middelalderens rydningsbyer med endelserne -rød, -felde og -holt. Der er således tre lag af navne, som faktisk rummer hele herredets navnestof. Om de to yngste ved vi, at de knytter sig til storhedstider i vor historie, Vikingetiden og Valdemarstiden, og at de har løsebyerne som forudsætning, medens oprindelsen til disse sidste stadig er dunkel. Selv den mest glødende lokalpatriotisme er ikke varm nok til at smede en forbindelse til stenalderens storbygd i Merløse Herred, så årsagen til løsebyernes opståen må sandsynligvis søges andetsteds. Det er ingen urimelig tanke at forestille sig, at inge-bebyggelsen Svinninge, Gislinge, Trønninge og Ellinge har sine rødder i den rige bronzealderbygd syd for Lammefjorden, og at folk derfra i løbet af jernalderen har taget land i Merløse Herred og grundlagt løse-byerne. Årsagen kan dels være overbefolkning på grund af søhandelens tilbagegang, dels forekomster af myremalm i indlandets søer og moser. Der er ingen beviser for denne hypotese, men fremtidige fund under de gamle løse-byer vil utvivlsomt kaste lys over tildragelserne i disse tider.

Aamosen har allerede givet et par glimt.

Under krigens tørveskær fandt man i Bodals Mose en svagt kølleformet trægenstand. Længden af stykket var 58 cm, tykkelsen varierede fra godt 4 til knapt 3 cm, og tværsnittet var på det nærmeste cirkelrundt. Langs naturlige revner i træet forekom en simpel ornamentik, og på grundlag af denne blev det formodet, at stykket stammede fra maglemosetiden. En pollenanalytisk datering viste imidlertid, at stykket ikke kunne være ældre end jernalderens sidste halvdel, d.v.s. århundrederne efter Kristi fødsel, da der forekom pollen af rug. Ved sammenligning med et lignende fund fra Jylland tolkes den nu som en bud-

stikke. Den skulle være tegn på, at det budskab, der blev overbragt, var rigtigt. En budstikke skulle være forbrændt i den ene ende og være omviklet med snor i den anden, hvilket skulle betyde, at svigtede overbringeren sit hverv, skulle hans bosted brændes og han selv hænges. Stykket fra Bodal har brandspor i den tykke ende, men spor af snorbeviklingen kan ikke konstateres med sikkerhed. Da stykket skriver sig fra de tider, hvor løse-bygderne opstod, kan man forestille sig, at en person, som skulle bringe et bud-

skab, der hastede, mellem løse-bygderne nord og syd for mosen, ikke har lagt sin vej over de sædvanlige vadesteder, men skudt genvej tværs over mosen. Han er da gået i bløde og er omkommet. Dette kan være den historie budstikken fortæller.

I en tilgroet slyngning af Sandlyng å, der skiller de to løse-byer (Sten(løse)lille og Sten(løse)magle, fandt man ligeledes ved tørveskær en lille trææske med skydelåg. Æsken indeholdt kun tørvejord, oplyste finderen. Tingen i sig selv er lidet mærkelig, og den lever den dag i dag, f. eks. som skolebørnenes penalhuse. Til sammenligning kan nævnes

en lignende blot lidt mindre æske, snittet af møller Lars Christensen i Søndersted omkring 1870. Den var en gave til hans hustru, og den er lavet af asketræ, men er senere blevet »mahognimalet« efter tidens mode. Bortset fra, at låget er forsynet med et »hak« i stedet for en knop, er den identisk med æsken fra Sandlyng å. Denne er dog lavet af takstræ og har en runeindskrift ristet med de såkaldte ældre runer, og runeforskerne daterer den til tiden 200-500 efter Kristi fødsel. Skriver man indskriften med vore bogstaver, står der »hagiradar tawide«, hvilket betyder »Hagiradar lavede«, d.v.s. lavede æsken. Hagiradar er et mandsnavn og betyder »den, som er dygtig til at give råd«. Ordet »tawide« forekommer også i indskriften på det lille guldhorn fra Gallehus og har af den grund stor interesse for sprogforskere. I nærværende sammenhæng ligger fundets betydning i, at det er fra den tid, løse-byerne menes grundlagt, og det er det ældste skriftlige dokument i vor egn.

Om Hagiradar var fra Stenmagle eller Stenlille vides ikke. På hvilken måde han har mistet sin æske, kan vi kun gætte om, men Hagiradar, som »er dygtig til at give råd«, giver os med sin lille æske det råd, at være agtpågivende, når der foretages jordarbejder i de gamle løse-byer.

En kort karakteristik af Holbæks sydlige opland kan udtrykkes på den måde og med de ord egnens folk selv bruger:

»*Ded er ellers ikk' så heelt ringe.*«

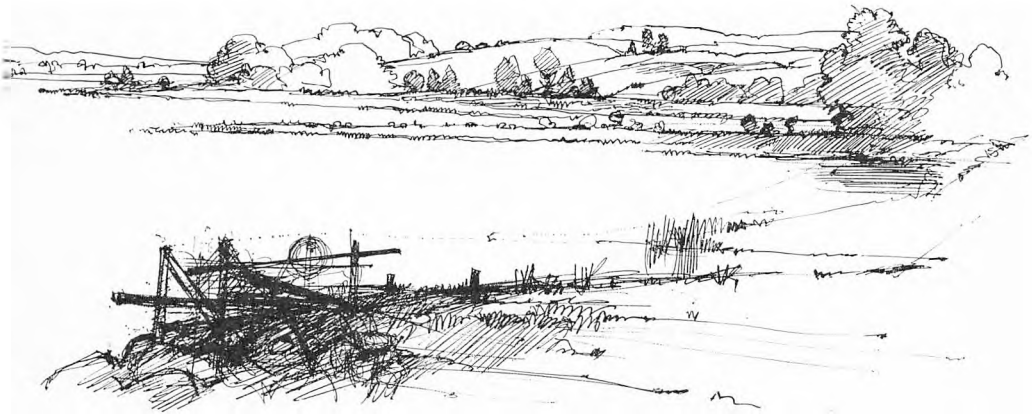

ODSHERRED

Af Uffe Grosen

For enhver, der kan glæde sig over naturen, er Odsherred et herligt stykke Danmark. Høje punkter med åbne, vide udsigter findes næsten overalt. Havet er intet sted i Odsherred fjernt. Dertil kommer, at Odsherred ejer næsten alle de landskabsejendommeligheder, som hele Danmark har at fremvise. Her findes de imponerende høje og de dybe dale, her findes de storslåede bakkedrag og de vide

sletter, de frugtbare marker og de golde sandstrækninger, de lyse bøgeskove og de mørke fyrretræsplantager – alt omgivet af et hav med dybe indskæringer og den langt udstrakte Sjællands Odde.

Står man på landsdelens højeste punkt, den 121 m høje Vejrhøj, hvorfra man i klart vejr kan se Roskilde domkirkes spir i øst, Samsø og Jyllands kyst i sydvest og vest – står man dér og ser ud over det meget afvekslende land med de kraftige bakkedrag og de flade, vide sletter, ser den meget uregelmæssige kystlinie, så er man klar over, at vældige

kræfter har været i virksomhed, da landet blev formet. Det var de kolossale ismasser fra Skandinavien og Finland, som for mange tusinde år siden brød sig frem til disse egne. Isbæltet, som vel har haft en tykkelse som Grønlands indlandsis, førte med sig umådelige masser af sten, ler, grus og sand. Da klimaet efterhånden blev varmere, og da isranden måtte trække sig tilbage, da, for 10-12 tusind år siden, efterlod smeltevandet disse masser af sten og ler,

grus og sand. Sandet, det letteste materiale, var skyllet længst mod vest. Derfor er det vestlige Odsherred, især strækningerne omkring Sejrøbugt og Nexeløbugt, sandstrækninger, der enten ligger hen i lyngsletter eller i fyrretræsplantager, mens det østlige Odsherred, hvor leret aflejrede sig, stort set er et frugtbart land med dejlige marker og skønne bøgeskove. Hvor ismasserne tog særlig hårde basketag, formede de de kraftige bakkedrag, som kan ses op gennem Odsherred.

Der kom en tid, da landet lå betydeligt højere end i dag. Fjorde og vige var engang tørt land, og i tidens løb bredte skoven, endog egeskoven, sig over landet. Det har vi et klart bevis for i de fund af egestammer, der er gjort ude i den tørlagte Lammefjord. Vi kan derude besøge landmænd, hvis bohave er dannet af mange tusind år gamle egestammer. Ja, for med årtusinders spillerum kom der igen en tid, da landet sank, og de dybe indskæringer, Lammefjorden, Sidinge fjord og Nykøbing bugt, dannedes på østsiden af Odsherred.

Lammefjorden må her påkalde særlig interesse. Standser man op ved den store dæmning et kort vejstykke uden for Holbæk, ved Audebo, ser man foran sig den største inddæmning fra havet, som i Europa kun overgås af Zeudersøens inddæmning og opdyrkning. Fra Isefjorden skød Lammefjorden sig mod vest helt ind til brinken ved Fårevejle kirke. På det smalle drag mellem Lammefjorden og Nexelø bugt, Draget, der forbandt Odsherred med det øvrige Sjælland, byggedes den gamle middelalderborg, Dragsholm. Hos den gamle borgs ejer, lensbaron Zytphen-Adeler, opstod tanken om at bygge en dæmning tværs over Lammefjorden på det bedst egnede sted, udpumpe det inddæmmede areal og opdyrke dette. I 1873 dannedes et aktieselskab med dette formål for øje. Først måtte man have sikkerhed for, at fjordbunden var af en sådan beskaffenhed, at det kunne betale sig at gå i kast med det store, kostbare og vanskelige arbejde. Ved mange boringer og jordprøver forvissede man sig om, at det kunne lønne sig. Vel var der i fjordbunden betydelige sandrevler, men det største areal bestod af en dyndagtig grund, der måtte formodes at være særdeles værdifuld.

De uhyre vanskeligheder under dæmningens opførelse,

der tilspidsedes i en dramatisk situation, hvorunder det hele værk truedes med total fiasko, kan vi af pladshensyn ikke omtale her. Vi må nøjes med at konstatere, at de dramatiske vanskeligheder udløstes i en strålende sejr, der forståeligt hilstes med jublende hurraer af de mange mennesker, som i mange døgn forud havde arbejdet og stridt for at færdiggøre dæmningen. Denne, som er ca. 2400 m lang, opførtes i 3,3 m.s højde over daglig vandstand; den blev på ydersiden beskyttet med masser af svære sten.

Inden for dæmningen ligger nu godt 6.000 ha. Dette vældige vandområde skulle tørlægges. Til dette formål op-

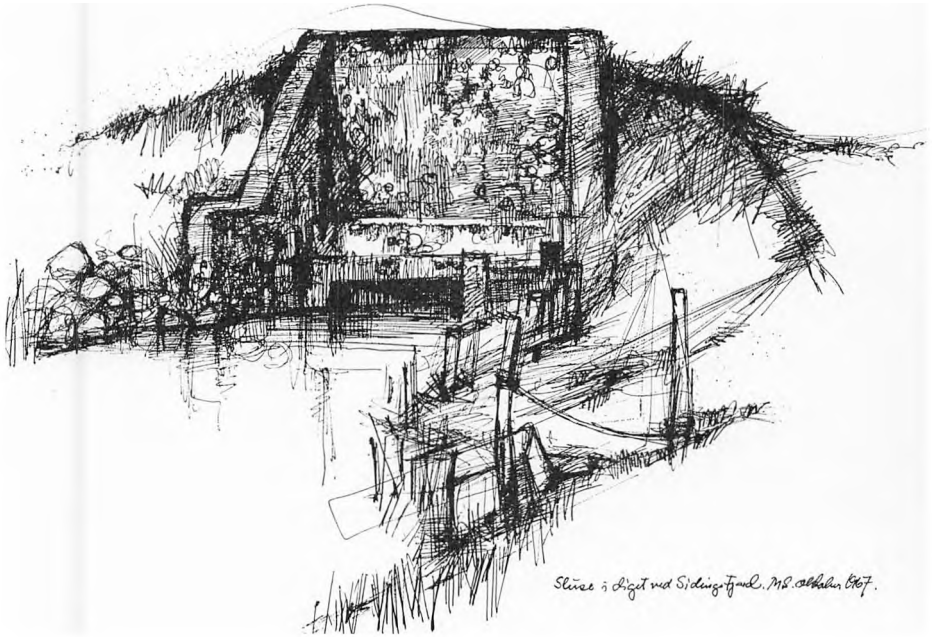

førtes pumpestationen ved Audebo. De 6.000 ha blev først tørlagt gradvis, som man teknisk og økonomisk magtede at sænke vandstanden.

1875	var	vandstanden	i	fjorden	8½	fod	under	vandstanden	udenfor
1882	–	–	–	–	12	–	–	–	–
1905	–	–	–	–	15	–	–	–	–
1943	–	–	–	–	22 (7 m)	–	–	–	–

Man bemærker straks, at Lammefjorden er omgivet af et betydeligt højland. Fra 18.750 ha land vil regnvand og smeltevand strømme ned mod det lavtliggende fjordområde. For at opsamle alt dette vand gravedes en 40 km

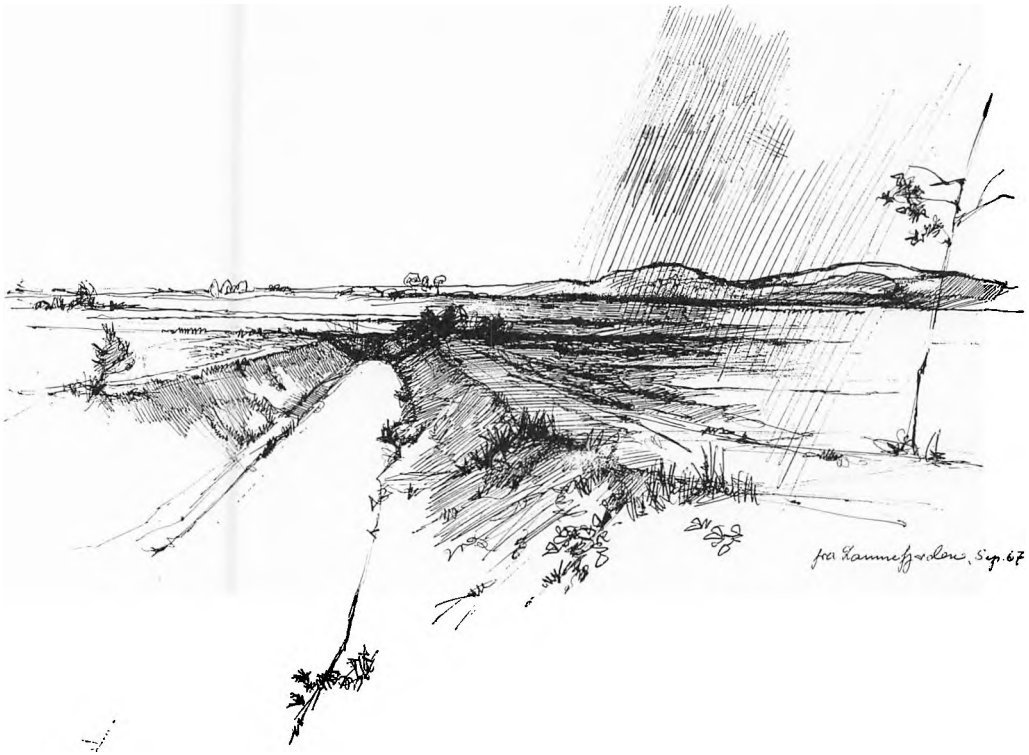

lang landkanal omkring fjorden, og fra denne kanal ledes dette vand uden for dæmningen ud i havet.

Lammefjorden tilhører 8 omliggende kommuner. De første år efter bosætningen derude betragtede de kommunale råd Lammefjorden som et slags primitivt Kanada, et hjemsted for folk, som hutlede sig igennem. Dette forhold er forlængst radikalt ændret. Vældige forandringer er sket i et kort spand af tid. Jorden er drænet, ypperlige veje er anlagt, ukrudt bekæmpet, nye, kønne landbrug, store og små, ligger spredt udover Lammefjorden, et driftigt by-

samfund omkring Fårevejle station er opstået og er i stadig vækst. I dag vil bønderne på fjorden næppe bytte jord med bønderne på højlandet. Det skyldes især, at landmændene derude har opdaget, at deres jord er fortrinlig egnet til specialafgrøder.

Asparges var den første af disse særlige afgrøder, og den fik navnlig betydning for de mindre brug i 1930ernes kriseår. I 1965 var arealet under aspargescentralen i Fårevejle vokset til 525 tdr. ld.; men den hårde udenlandske konkurrence har det sidste par år medført en stærk reducering af arealet, der nu fordelt på godt 200 avlere andrager lidt over 300 tdr. ld.

Under den sidste verdenskrig kom hampen frem, og det viste sig, at denne plante egnede sig fortræffeligt til Lammefjordens dyndjord; men hampdyrkningen var åbenbart et krigsfænomen. Af varigere art må man nævne gul sennep og raps, almindelige oliefrøplanter, der tjener til at fastholde et sundt sædskifte i de udpræget kornavlende områder, hvede og byg, som optager langt de største arealer på fjorden.

Af meget stor betydning har gulerodsdyrkningen vist sig at være. Den begyndte vel for en menneskealder siden; men først i 1952, da der fremkom forslag om en avlerorganisation, og da denne blev til virkelighed, kom der for alvor gang i avlen; arealet steg støt fra 300 tdr. ld. til 1300 tdr. ld., fordelt på 225 avlere, og udgør nu 50% af Danmarks gulerodsareal. Med den stigende produktion fulgte en sideløbende teknisk udvikling; der opførtes efterhånden 14 gulerodsvaskerier og pakkecentraler, 42 kølehuse med en kapacitet på næsten 14.000 tons. Lammefjordsgulerødderne er en mærkevare, der helt dominerer det hjemlige marked; men da 50% eksporteres, er den fine vare kendt

over hele Nordeuropa. Som et følgeprodukt til gulerodspakkerierne er kommet et betydeligt salg af vaskede kartofler; disse er i de senere år blevet så kendt, at produktionen ikke kan følge efterspørgselen.

Af nyere dato er blomsterløgavlen på Lammefjorden; 30-40 avlere dyrker nu ca. 300 tdr. ld. med blomsterløg, især tulipaner, men også narcisser, krokus, gladiolus o.fl. Initiativrige avlere har taget den mest moderne teknik i anvendelse, og et par yngre avlere har på det sidste ført udviklingen videre, så de nu også gennemfører løgdrivning til salg af blomster i den store stil.

Hvad angår økonomien i de enkelte afgrøder, som her er nævnt, gælder den almindelige regel, at lyse år veksler med mindre lyse; men at man har tiltro til Lammefjorden tør vel ses i den kendsgerning, at man derude har de højeste jordpriser udenfor byudviklingsområderne.

Det skal endnu nævnes, at den udtørrede fjord gemte under sin overflade store værdier. I Svinninge Vejle, en gren af Lammefjorden, begyndte selskabet Hotaco, Holbæk, omkring 1920 at grave hjertemuslingskaller; disse blev i be-

gyndelsen brugt til bestrøningsmateriale på tagpap, hvorved pappen fik en pæn, lys overflade; men efterhånden blev skallerne desuden anvendt som tilskudsfoder til høns.

Senere fandtes skallelejer ved Fårevejle, men her var det østersskaller. Disse skaller, som har ligget på havbunden i

henved 10.000 år, viste sig at være endnu værdifuldere til hønsefoder, idet deres kalkindhold er på ca. 98 %. Fra udlandet viste man stor interesse for dette produkt, og Hotaco har derfor oprettet et exportselskab, der fik navnet ØTA-Kompagniet A/S. Da skallelejet omkring Fårevejle efterhånden blev udtømt, flyttede fabrikken sin virksomhed ved krigens slutning til nye lejer, der blev fundet på den sidst udtørrede del af fjorden nær Hagesholm. Med moderne grave- og rensemaskiner fortsattes virksomheden her til juni 1964, da også lejerne her var udtømt. Nu fortsættes skallegravningen i Roskilde fjord, og værdien af skallerne, hvoraf 80 % exporteres, løber årligt op i flere millioner kroner.

Sært at tænke, at på den tidligere havbund lever i dag mange hundrede mennesker med deres hjem og gerning – ned til 7 m under det naturlige vandspejl. Deres hele tilværelse er helt afhængig af, at Audebo dæmingen kan modstå stormes og voldsomme bølgeslags angreb. For hvis den brast! Den har nogle gange været truet. Én gang, natten mellem 23. og 24. oktober 1921, var den store kata-

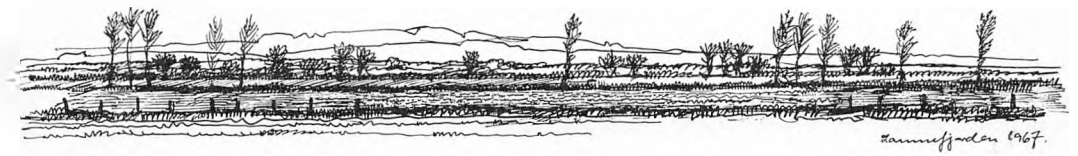

strofe overhængende; da kæmpede hundreder af mennesker i mange timer for deres eksistens. Efter denne dramatiske nat blev dæmningen forstærket, endnu yderligere forstærket siden, og nu vil kyndige mene, at dæmningen kan modstå det værste uvejr.

Man vil forstå, at i Odsherreds mange tusindårige eksistens danner den inddæmmede og opdyrkede Lammefjord et forholdsvis nyt billede. Men følger man den strøm af biler, som hver week-end ved sommertide haster ad den østlige landevej fra Holbæk op gennem herredet, så vil man snart opdage endnu nyere træk i det gamle landskabs ansigt; disse nye træk formes af de mange sommerhuse, som rander Odsherreds kyster. Sommerhusbebyggelsen viser en fantastisk udvikling og et påfaldende træk i folkets ændrede livsvaner. I 1880erne fandtes der langs kysten fra Rørvig til spidsen af Røsnæs siger og skriver tre badehuse,

lodsoldermandens i Rørvig, højskoleforstander Ernst Triers ved Havnsø og godsejer Lawaetz' på Røsnæs. I 1916 bad en københavner, som havde opkøbt jord i Rørvig, landinspektør Axel Weitemeyer, Svinninge, om at lave en udstykningsplan på 400 parceller med opførelse af sommerhuse for øje. Weitemeyer troede, at københavneren var splittergal. Ganske vist havde folk begyndt at opføre sommerhuse langs Øresund, men her var man da ikke så tossede. Imidlertid var københavneren den kloge og forudseende. De 400 parceller blev solgt og efterhånden bebygget. Allerede i mellemkrigstiden tog byggeriet fart, især i Nykøbing-Rørvig-egnene; men efter den sidste krigs slutning har kapløbet om sommerhusgrunde antaget en hektisk karakter langs hele kysten. Udenfor fredede områder er næppe en egentlig strandgrund ubebygget, og forlængst er omfattende sommerhuskolonier skudt frem i baglandet. I de kommuner, der er stærkest berørt af dette byggeri, holdes næppe et sognerådsmøde, uden at der foreligger anmodninger om godkendelse af udstykninger til sommerhusbebyggelse. Karakteristisk er den eksplosive sommerhusbebyggelse i Højby kommune, hvor 30 % af kommunens areal er udlagt til sommerhusområde. Foruden betydelige arealer til feriekolonier bliver der plads til 8000 grunde, deraf er ca. 6000 udstykkede til dato (nytår 1968), og af disse er 4.150 grunde bebyggede. I 1966 blev 480 grunde udstykket og 321 sommerhuse blev opførte, i 1967 var de tilsvarende tal 442 og 349. En så voldsom udvikling ændrer i løbet af få år en gammel landkommunes struktur. I de seneste år opføres ca. 1.000 fritidshuse årlig i Odsherred, og det samlede tal svinger nu omkr. 14.000. Disse varierer naturligvis i kvalitet, fra primitive hytter til rummelige og solidt byggede huse, i mange tilfælde endog udstyret med en komfort, som gør

dem anvendelige til helårsbeboelse, om det ellers lod sig gøre. Mange huse beboes ikke alene i en kortere eller længere ferie, men i lange perioder udover ferietiden, hvad privatbil og hurtigbustrafikken til og fra arbejdsstedet gør mulig. En meget stor rolle spiller udlejning af sommerhuse; turister fra ind- og udland vokser år for år i tal og bringer store penge til landsdelen, formentlig over 50 mill. kr. Foruden de egentlige sommerhuse må også nævnes de ca. 50 børnekolonier og 13 campingpladser, som i stærk stigende grad besøges, ikke mindst interessant har det været at følge indretningen af den store plads ved »Sanddopperne«, hvor et sundt og muntert fritidsliv udfolder sig omkr. campingvogne og telte. Man regner med, at Odsherreds befolkning i den egentlige sommertid stiger med ca. 75.000 personer. Det er klart, at tilstrømningen af turister og den stærke efterspørgsel af strandgrunde har haft en voldsom prisstigning af grunde til følge. Som et oplysende og karakteristisk eksempel kan nævnes, at en ½ td. ld. stor grund, som i 1932 blev erhvervet for 500 kr., i 1965 blev vurderet til 24.600 kr. Og ejeren ønsker ikke at sælge til den pris.

På den stedkendte virker det ejendommeligt mellem disse moderne fritidsfænomener at se den gamle middelalderborg Dragsholm hæve sig majestætisk over den nærved liggende campingplads og de mange sommerhusopkomlinger. Dragsholm slot er et af Danmarks mærkeligste bygningsværker, hvortil der knytter sig et væld af historiske minder, dramatiske minder fra Grevefejdens og Svenskekrigens tid, uhyggelige og umenneskelige minder om jarlen af Bothwels triste skæbne, beretninger om fornemme danske personer, der som Roskilde-bispen Joachim Rønnow måtte friste et kortere eller længere fangenskab på Dragsholm; adskillige kom derfra »med fødderne forrest«. Men

det var også her, den lærde lensmand Arild Huitfeldt skrev en væsentlig del af sin berømte Danmarks historie, efter forfatterens død udkommen under titelen »Danmarks Riges Krønnike«.

Dragsholm var ikke alene flere gange krigsskueplads; den har i fredens dage haft en meget omskiftelig skæbne; den har i menneskealdre tilhørt Roskilde-bisperne, blev senere kronens ejendom og blev bolig for landskendte lensmænd.

For ca. tre hundrede år siden kom Dragsholm i privateje, dens ejere har både kendt lyse medgangstider og lange og trange år, da forfaldet satte sit umiskendelige præg både inde og ude. Nu hører kun en lille brøkdel af det fordums store jordtilliggende til godset. Slottets hovedbygning var i

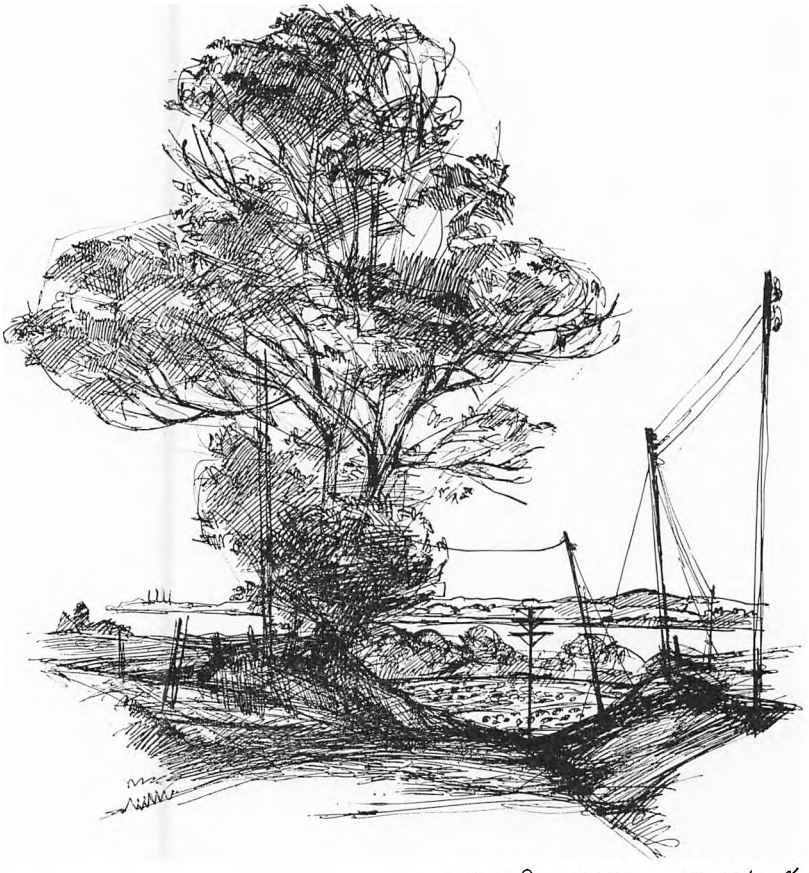

Vejen fra Rejsby til Ullerup med udsigt over Kammerfjorden med Kyndelgyrdet T.V. og Tuernes Th. ca. 5. September 67.

flere år udlejet til pensionat, hvorunder forfaldet fortsatte. I seneste tid har godsejeren atter overtaget sin bestemmelsesret, og det har været en glæde at se, hvorledes der under disse nye forhold systematisk arbejdes på at sætte slottets indre i stand, så det nogenlunde svarer til det stolte bygningsværk.

I Odsherred lever en driftig og vågen befolkning; herredets kvægopdrættere er bleven kendt viden om; på de store Bellahøjdyrskuer har kvæget fra Odsherred domineret, og dyrskuet i Nykøbing regnes blandt kyndige for et af Danmarks fornemste lokalskuer. Det er allerede nævnt, at Lammefjordens landmænd har vundet berømmelse ved dyrkning af kvalitetsbestemte specialafgrøder. – Man møder i Odsherred en udpræget selvstændigt tænkende befolkning, et forhold, der i hvert fald delvis forklares ud fra historiske forudsætninger; thi heroppe fandtes meget krongods, ikke kongens private, men statens ejendom, og det var almindelig erkendt, at bønder, der havde fæste under kronen, gennemgående var langt friere stillet end fæstebønder under herremændene. Modellen til Holbergs forhutlede Jeppe på Bjerget fandtes ikke i Odsherred. Men af største betydning for den jævne mands modenhed og myndiggørelse var de politiske og åndelige vækkelser, som i forrige århundrede også kom til disse egne. Mens det politiske og sociale røre utvivlsomt gjorde sig stærkere gældende i de folkerige sogne syd og sydøst for Odsherred, endog i en sådan grad, at disse sogne uden for hovedstaden blev de førende i den politiske opvågnen, så slog den religiøse vækkelse dybere rod blandt det nordlige herreds befolkning. »De gudelige forsamlinger«, en slags dagligstuegudstjenester, holdtes flere steder i Odsherred, og de blev for-

løbere for de to store vækkelser for hundrede år siden, den grundtvigske og den indre missionske. Den sidste satte en forholdsvis sen blomst i Fårevejle højskole, opført 1907 på den udtørrede Lammefjords bund. Skolen måtte i en lang årrække friste vanskelige kår; men siden 1951, da skolens hovedopgave blev den forberedende sygeplejeuddannelse, har Fårevejle højskole oplevet en række lyse år, stadig ledet ud fra det syn på livet, som præger Indre Mission.

I Odsherreds sydligste sogn, Vallekilde, oprettedes allerede 1865 en folkehøjskole under ledelse af Grundtvigs hengivne discipel Ernst Trier. Det var Grundtvig selv, der anviste Trier arbejdspladsen i Holbæk amt. Når det just blev i Vallekilde, skyldtes det, at her virkede den unge præst V. J. Hoff, formentlig den første grundtvigske præst i Holbæk amt, og Trier ønskede at grundlægge sin skole dér, hvor kirke og højskole kunne samvirke. Dette samarbejde har nu bestået i mere end hundrede år. Fra første færd mødte Vallekilde højskole den bedste forståelse blandt Odsherreds befolkning; et udtryk herfor er de mange unge, der som elever søgte til Vallekilde fra denne landsdel. Af den første vinterskoles 31 elever kom 1865-66 de 9 fra Odsherred, af den følgende vinterskoles 42 elever var 13 fra dette herred, og af den første pigeskoles 24 elever sommeren 1867 var de 22 fra Holbæk amt, deraf 14 fra Odsherred. Vallekilde blev ganske vist hurtigt en landsskole, hvortil flertallet af elever kom fra Jylland; men højskolen har bevaret sin nære tilknytning til Odsherred, hvad ikke mindst de store efterårsmøder tydeligt viser.

Til Odsherred har berømte mennesker, som har sat dybe spor i dansk kultur- og åndsliv, haft nær tilknytning. Her havde den grundtvigske slægt i flere generationer sit hjemsted. Slægtens kronskud, N. F. S. Grundtvig, er dog født i

Sydsjælland og levede størstedelen af sit lange levnedsløb i København; men hans farfar, den myndige pastor Otto Grundtvig, virkede som præst på Sejrø og i Vallekilde, hvor han døde 1772. Hans søn, Johan Grundtvig, den store salmedigters far, var i en årrække præst i Egebjerg, Nykøbing og på Odden, inden han flyttede til Sydsjælland. På Egebjerggård mødte han den unge højt begavede kvinde, Cathrine Marie Bang, som siden blev hans hustru, og fra hvem ægteparrets berømte søn især modtog sine rige evner. Cathrine Maries yngre søster, Susanne Christine, blev mor til en anden af dansk åndslivs berømte sønner, Henrik Steffens. I havegærdet til Egebjerggård ud mod Nykøbing landevejen er rejst en mindesten for N.F.S.Grundtvigs mor; denne mindesten er tegnet af Niels Skovgaard og hugget af Niels

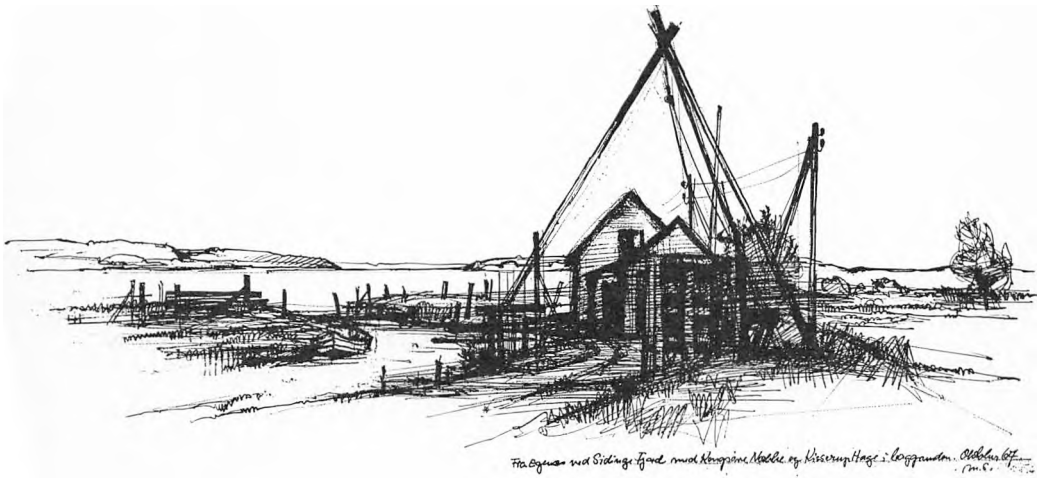

Larsen-Stevns; i stenen er indfældet en medaljon forestillende mor og barn, under billedet dette vers af Grundtvig:

O, moder støv og moder ånd
mit hjertes tak du have,
du lærte mig i ledebånd
på Herrens ord at stave.

Egebjerggårds meget smukke hovedbygning er den oprindelige fra 1680, og her er altså Grundtvigs og Henrik Steffens mødre født. Lidt længere mod nord, i Svinninge Møllegård i Nr. Asmindrup sogn, havde den højt begavede og fremragende litteraturkritiker Clemens Petersen sit barndomshjem. Det var ham, der banede vej for Bjørnstjerne Bjørnson i Danmark, og når denne kom på besøg hos vennen på Møllegården var der liv og glade dage. Bjørnson har givet en fortryllende skildring af gården i Odsherred og dens venlige beboere. Det var her oppe, at Bjørnson under sit første besøg i 1856 skrev en del af sin fortælling »Synnøve Solbakken«. En indskrift i gårdens gavlmur ud mod vejen minder herom.

I denne egn er man nær de steder, hvor nogle af Danmarks berømteste oldtidsfund blev draget frem. Til den lille by Jyderup i Vig sogn hører flere dybe tørvemoser; disse kan fortælle om en plantehistorisk udvikling gennem årtusinder, hvorledes bævreasp, birk, fyr og eg har efterfulgt hinanden, indtil også egen afløstes af bøgeskov eller dyrket mark. En majdag i 1905 gravede boelsmand Jens Peter Jensen tørv i sin mose nær sit hjem. I godt 2 m.s dybde stødte han på et mægtigt dyreskelet. Sagkyndige, som blev tilkaldt, kunne hurtigt konstatere, at det var et vel bevaret skelet af en urokse (også kaldet »kæmpeoksen«). Det stolte

dyr, rimeligvis en tyr, har færdedes her i Odsherred for 4-5.000 år siden. Hvordan uroksen endte sine dage i Jyderup mose, kan vi nogenlunde sikkert gætte os til; thi pilens flinteod er trængt gennem et ribben ind i dyrets hjerte. Det sårede dyr er efter mødet med sin banemand styrtet mod søens spejl for at køle sin smerte. Men her slukkedes dens livskraft. Årtusinders vekslende plantevækst er, efterhånden under et uhyre pres, forvandlet til mose. Efter 4-5.000 års skjul blev uroksen i 1905 draget frem og står i dag opstillet inde på Nationalmuseet.

Nogle få kilometer fra uroksens dødsleje, i Trundholm mose, nær Ellingegården i Højby sogn, fandtes i 1902 den

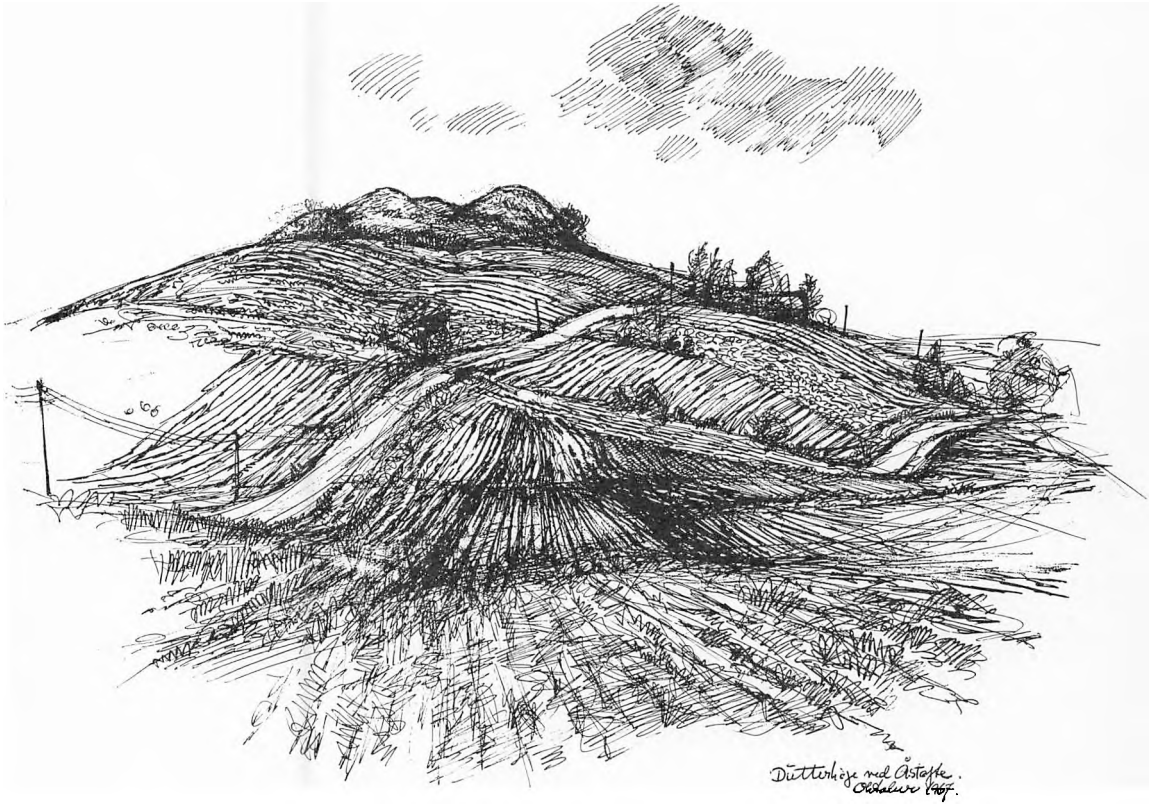

berømte Solvogn fra bronzealderen. Næst guldhornene fra Gallehus ved Møgeltønder (de blev som bekendt stjålet og destrueret 1802) er Solvognen formentlig vort kosteligste oldtidsminde. Den findes naturligvis også nu på Nationalmuseet. Men i Odsherred myldrer det med oldtidsminder, især er de mange gravhøje påfaldende. Alene i Vig sogn findes 75 af disse. Af fjerne minder om vore forfædre skal endnu kun nævnes de interessante Stenstrup Troldestuer i Højby sogn, vel de bedst bevarede og berømteste jættestuer

i vort land; de besøges hvert år af tusinder turister. Nær ved, i den lille landsby Stenstrup, findes amtets og landets ældste sognemuseum, der ved sin velordnede og rige samling påkalder den største beundring.

Over Lumsås og Ebbeløkke bakke, hvorfra man har den storslåede udsigt over Sejrø bugt og Kattegat, går vejen ud ad Odden, og man standser naturligvis ved Oddens kirke, for nær indgangen til kirkegården må enhver besøgende unde sig den glæde at stille sig foran den mest monumentale indskrift, vort danske sprog kender. Det er Grundtvigs mindeord på gravmælet over Willemoes og hans faldne kammerater om bord på linjeskibet »Prins Christian«.

De snækker mødtes i kvæld på hav,
og luften begyndte at gløde,
de leged alt over den åbne grav,
og bølgerne gjordes så røde.

Her er jeg sat til en bautasten,
at vidne for slægter i Norden:
danske de vare, hvis møre ben
under mig smuldre i jorden,
danske af tunge, af æt og af id,
ti skal de nævnes i løbende tid
fædrenes værdige sønner.

I skildringen af Odsherred må det ikke glemmes, at denne landsdel var danske kunstneres yndede tilflugssted. Sådan har det været i generationer. Allerede i det 19. årh.s første halvdel dyrkede to unge kunstnere med »hjertevarme« Nordvestsjællands natur; det var P. C. Skovgaard og Johan Thomas Lundbye. Mens den første fandt sine motiver i

amtets sydlige del, har den sidste især fundet inspiration til sit arbejde i Odsherreds sydlige egne. Lundbye »fordybede sig i naturen med den sjælfuldeste inderlighed og således, at bag hans poetisk-maleriske opfattelse stod kærligheden til fædrelandets historie. Med de enkleste midler opnåede han det største; hans pennetegninger virker ved den fineste streg, den nænsomste og samtidig kraftigste linje-

føring. Refnæs klintekyst, Vejrhøj og Vallekilde bakkeland ... kom til at stå hans hjerte nærmest«. (H.V. Clausen). Den »tredje stormester i vor ældre landskabskunst, Vilhelm Kyhn, ... der var fortrolig med Jyllands natur, blev den første, der i Rørvigegnen fandt motiver, som i storladenhed minder om dette land.« »Fynboen Paul Christiansen har i egnen om Vejrhøj fundet et område, der på engang tiltalte

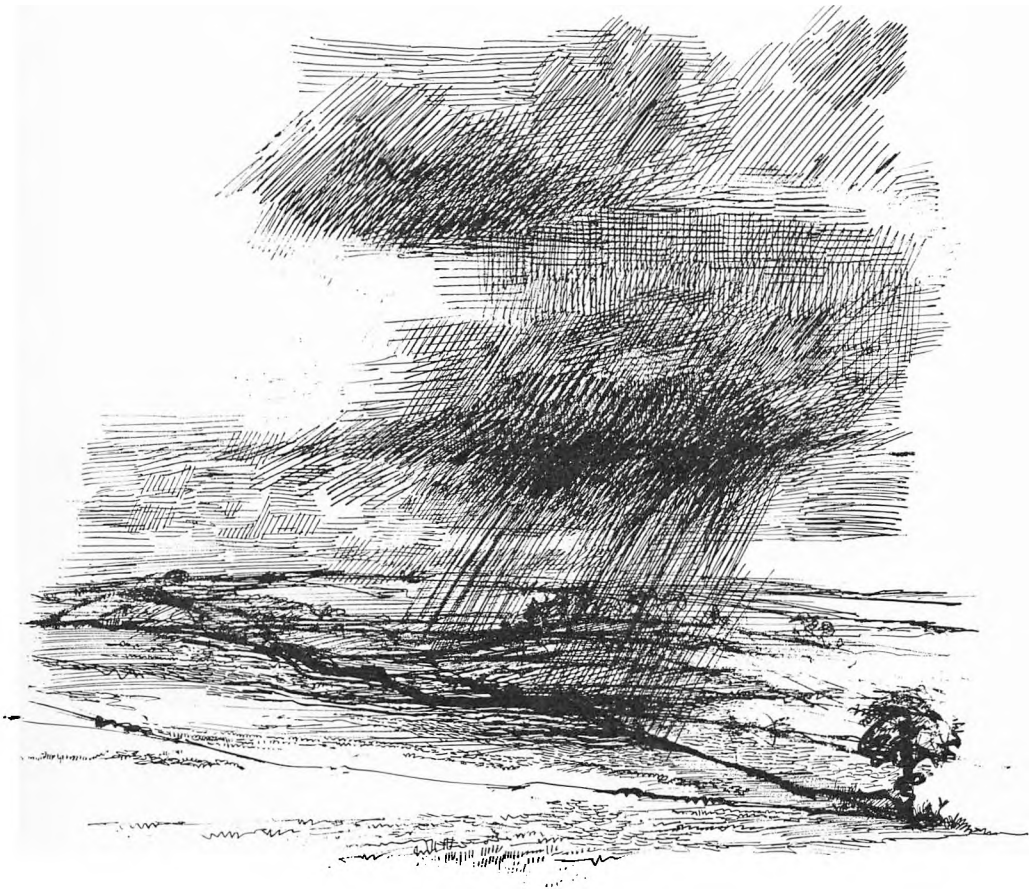

hans sans for den kraftige form og de kraftig-skønne farver. De brogede sten på stranden, den dybgrønne sensommerskov mod den gyldne sæd og det mørkblå hav, det herlige store sving i kystens linjer og bakkens omrids har draget ham til sig« (H.V.Cl.).

Til Vallekilde folkehøjskole har tre generationers kunstnere haft varm personlig tilknytning. Chr.Dalsgaard malede 1878 sit hovedværk, Ansgarbilledet, til højskolens foredragssal. Københavns Rådhus' bygmester, arkitekt Martin Nyrop, skabte 1884 i Vallekilde øvelseshus, hvor den lingske gymnastik blev introduceret i Danmark, sin første landskendte bygning, og senere, 1907-08, opførte han højskolens hovedbygning, der blev et af hans bedste værker. Brødrene Joakim og Niels Skovgaard færdedes hyppigt i Vallekilde; den første skabte med sit mindesmærke for Ernst Trier et ejendommeligt og storslået monument, der af kyndige betegnes som det ypperste kunstværk i Holbæk amt. Niels Larsen-Stevns, der var elev fra Vallekilde, har skænket højskolen portrætter af forstander Povl Hansen og dennes broder, avlbruger Niels Hansen. Af de ældre kunstnere findes der på højskolen også værker af Louis Moe, Viggo Pedersen og Johannes Kragh.

Men af alle kunstnere er det Troels Trier, som stærkest har præget Vallekilde højskole. Billedsalen med de fire store billeder, der har mytologiske motiver og er karakteristiske udtryk for folkehøjskolens gerning, blev udsmykket i 1929-30; billederne er malet al fresco. Beskueren modtager i denne sal levende indtryk af kraft og skønhed. I skolestuer og spisesal findes flere billeder af Troels Trier. Hans kunst er rigt repræsenteret i mangfoldige Odsherredshjem. Det danske landskab med brede enge og græssende køer eller med galoperende heste er af ham tolket med indfølende

kærlighed. Hans sønner, Holmer og Ernst Trier, er fulgt i faderens fodspor, men har på selvstændig vis givet udtryk for deres kunst. De to brødres billeder med folkevisemotiver i højskolens spisesal og flere landskabsbilleder i skolestuerne viser, hvorledes en personlig kunstopfattelse kan gøre sig fri af traditionen uden at bryde med denne. Men i forbindelse med Holmer og Ernst Triers navne melder sig mindst et dusin af midaldrende og yngre Odsherredsmalere, kunstnere som Karl Bovin, Viggo Rørup, Ellen Krause og mange flere. Fra mange udstillinger, bl.a. fra den årlige udstilling i forbindelse med Vallekilde højskoles store efterårsmøde, er disse kunstneres arbejder blevet kendt og højligt værdsat af Odsherreds befolkning.

Uden forbindelse med de forannævnte, men helt for sig, skal nævnes malerparret Agnete og Sigurd Swane, Malergården i Grevinge sogn. Selv om de til mange af deres billeder har hentet motiver fra langvarige ophold i Syden, så har også de tolket de hjemlige egne med deres lette streg og lyse farver.

Det er forståeligt, at Odsherreds rigt afvekslende land og lys har tiltrukket sig mange af vore digtere. Henrik Pontoppidan, Kai Hoffmann og L.C.Nielsen fandt sig i særlig grad hjemme her. En elsker af dansk digtning, Rørvig-præsten Helge Hostrup, erklærede denne dejlige landsdel sin kærlighed:

Gamle land, så ungt at skue!
Under himlens brede bue
sol og skyer skifter let.
Lyse land af havet båret,
dig vort hjerte glad har kåret,
frie, stærke, skønne plet!

Tempeltrogen med Sidrupskov i Baggrunden. Aug 67.

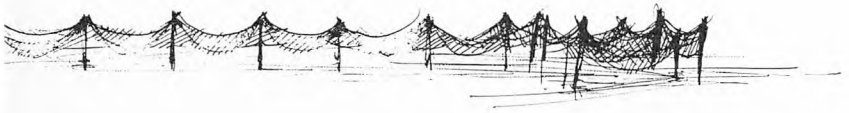

HORNSHERRED

Af Helge Larsen

Halvøen Hornsherred har ingen købstæder. Fra gammel tid har befolkningen søgt de omkringliggende byer: Roskilde, Frederikssund og Holbæk. For Holbæks vedkommende har kontakten naturligt omfattet den vestlige og sydlige del af herredet, og denne forbindelse blev i højeste grad forbedret da broen kom.

Broen til Hornsherred fra Munkholm blev færdigbygget i 1952. I årene forinden blev den trafikale forbindelse over den smalle passage opretholdt af en færgemand, der medtog passagerer og cykler i sin robåd. Færgen lå for anker ved Langtved Færgekro, og den der fra Munkholmsiden ville tilkalde færgemandens opmærksomhed, måtte hamre på en stump jernbaneskinne, ophængt i en pæl. I godt vejr

kunne man nyde den smukke natur, mens man sad på den græsklædte skrænt og ventede på færgen, men som praktisk befordringsmiddel havde den unægtelig sin begrænsning.

I dag ruller bilerne i en glidende strøm over broen, der er ikke stunder til dybe reflektioner over naturens dejlighed, men synet af vand, kyst og himmel virker dog lige betagende hver gang, når Eriksholmsskoven er passeret og bilen ruller ud på dæmningen over de flade enge.

Broen har bevirket, at mange har fået lejlighed til at stifte bekendtskab med Hornsherred, meget benyttet er vejen gennem skoven ved Ryegaard forbi de tre smukke bøgekuplede bronzealderhøje Sakshøje, det samme er tilfældet med vejen fra Langtved til Frederikssund, på denne strækning kan udsigten fra Dejlighedsbakken over vigen til Bramsnæs ikke undlade at gøre indtryk på den, der passerer stedet.

Men mon ikke kendskabet til Hornsherred hos de fleste indskrænker sig til disse flygtige indtryk? Det er synd, for Hornsherred er nok værd at stifte bekendtskab med. Tilsyneladende indeholder det ikke de store seværdigheder, men har dog mange landskabelige og historiske værdier. I vor litteratur er landsdelen da også blevet behandlet på den smukkeste måde, idet der foruden de rent topografiske beretninger findes skildringer af mennesker og landskaber i Hornsherred, der må regnes for perler indenfor den danske litteratur.

Når Hornsherred således gennem årene førte en ret upåagtet tilværelse, var den væsentligste grund de manglende trafikale forbindelser, idet halvøen meget sent fik jernbane, først i 1928 blev den midtsjællandske jernbane ført op gennem Hornsherred, og allerede få år efter blev den nedlagt, rester af jernbanedæmningen ses endnu mange steder som monument over denne fejlinvestering.

En omtale af Hornsherreds natur kan sikkert ikke indledes med en bedre karakteristik end den, forfatteren Johannes Smith har givet med følgende linier:

Forskelle – nuancer, det enestående og det almindelige. Kan man finde en egn, der bedre end nogen anden kan stå som generalnævner for disse landsdele, eller for hele landet? Kan man realisere den gamle drøm om at stå på et sted hvor man synes man i tankerne kan røre ved det hele?

I mine øjne er Hornsherred meget nær ved at være hjertebladet i Sjælland og derved på en måde i hele den danske natur ned gennem tiderne.

Det enestående og det almindelige. Står man på landevejen Elverdam-Frederikssund, hvor denne krydser Ejby å, ligner omgivelserne i højeste grad et ganske almindeligt stykke bondeland. Men det enestående øjnes: åen løber

gennem en dal bestrøet med store sten. Her er et stykke Urtids-Danmark, sådan har landet set ud da indlandsisen for 12-15.000 år siden trak sig tilbage.

Det er sært nok, at Ejby ådal har fået lov at ligge uberørt siden istiden. For nogle år siden blev ådalen fredet, men den har dog været skånet gennem de foregående slægtled, og af disse har der været mange, da egnen tidligt blev beboet. Herom vidner de mange gravhøje og dysser fra sten- og bronzealder, få andre steder i vort land findes så mange oldtidsminder. I det nærliggende Ferslev sogn findes således – navnlig vestpå langs fjorden – følgende oldtidsminder: en runddysse, 7 langdysser, 7 dyssekamre, 6 jættestuer, en hellekiste, 33 høje, heraf flere anseelige, samt en skibssæt-

ning. Desuden er man bekendt med, at følgende oldtidsminder er sløjfet eller ødelagt: 6 langdysser, 15 andre dysser, 2 jættestuer, 3 hellekister og 136 høje.

Der er således synlige beviser for, at vestsiden af Hornsherred i sten- og bronzealderen har været tæt beboet. Årsagerne hertil må have været de erhvervsmæssige og strategiske fordele som kysten ydede. Når man betragter dette beskyttede fjordlandskab med dets vige, halvøer og holme, er det en indlysende tanke, at de forhold, landskabet har givet dets beboere, har været ideelle.

Den inderste vig i Isefjorden kaldes Tempelkrogen, naturen langs kysten veksler her mellem mark, skov og eng. Dette er indbegrebet af et dansk fjordlandskab, og allerdejligst er her en forårsdag med blå himmel og med blomstrende gule, blå og hvide anemoner i skovbunden. Her passer Grundtvigs ord: I Danmark løves bøgeskoven så kønt som ellers ingen steds ved voven.

Skoven fortsætter langs kysten, forbi Langtved og videre ud på det lille næs Bramsnæs. I en bondegård i bunden af vigen boede Christian Winther i sommeren 1849 sammen med sin Julie, som han havde ægtet året forinden. I nogle af sine digte – indeholdt i den senere udsendte digtsamling *Til Een* – har Christian Winther skildret disse omgivelser, kaldet Dejligheden, som talte så stærkt til hans romantiske naturopfattelse.

Forskelle – nuancer, findes som nævnt i rigt mål i Hornsherreds natur, men de findes også i den litteratur, der beskriver egnen og dens beboere. Nogle år før den tid, Christian Winther blev inspireret af sin lykkelige sommer på Dejligheden, skete der en begivenhed på en lokalitet få hundrede meter derfra, en begivenhed der senere er skildret i bogform under titlen *Et Kriminalforhør*. Bogen er skrevet af

assessor Peter Munthe Brun, og den beretter om følgende: Lidt nord for Bramsnæsvig løber Ejby å ud i fjorden efter at den fra den stenbestrøede dal har passeret en dyb slugt. I dette øde, oldtidsagtige landskab fandt en forbipasserende en januar morgen i 1842 et blodigt lig, den myrdede viste sig at være en husmand, hvis hus lå tæt ved åen, her fandt man desuden liget af hans kone og lille søn. Der var to gerningsmænd om forbrydelsen, de blev senere begge anholdt, og i 1843 blev de henrettet på galgebakken i Roskilde.

Ved Vellerup vig er landskabet igen smilende og venligt, kort herefter skærer fjorden sig ind som et smalt sund mellem herredet og Orø. Men derpå antager både fjorden og kysten overraskende dimensioner: nord for Orø udvider fjorden sig i en mægtig bredning, og kysten rejser sig i en skrænt på 38 meter. På dette sted, hvor vanddybden helt ind mod land er 9 meter, er Kyndbyværket bygget, og placeringen har muliggjort, at selv store skibe kan anløbe værkets havn. Skibsfarten har således atter betydning for

denne kyst efter en stille periode på århundreder. I fjerne tider var trafikken på fjorden livlig, og det er i disse storladne omgivelser fascinerende at tænke på, at her i Isefjordsbredningen har flåden ligget samlet, da der i 1074 var kongevalg på Isøre ting, og her har for ca. 3500 år siden bronzealderens skibe stævnet mod kysterne, store og veludrustede, med indtil 35 mand ved årerne.

Isefjorden har gennem tiderne naturligvis også været anvendt til fiskeri. Navnlig har sildefiskeriet været af betydning, men der har også været et væsentligt fiskeri af flyndere og ål. For år tilbage blev der fanget marsvin i Bramsnæsvig, men da motorbådene blev indført forsvandt marsvinene som følge af støjen. I tidligere tider blev fiskeriet udført fra forskellige steder på kysten, og de anvendte både var små og skrøbelige. Nu er det meste fiskeri på Hornsherreds vestside samlet omkring Ejby havn, det kan nævnes, at der her i 1938 var beskæftiget 26 fiskere med fiskeri som hovederhverv og 33 fiskere, der drev det som bierhverv. Det siden stenalderen bestående erhverv: landbruger og fisker har altså stadig sine udøvere.

Hornsherred er rigtigt bondeland, landsbyerne er små og hyggelige, og selv om et par af dem, Skibby og Kirke Hyllinge, efterhånden er blevet helt anseelige, er de dog helt igennem landsbyer uden det triste præg af stationsby. Flere af landsbyerne ejer en umiddelbar charme med stråtækte huse omkring gadekæret. Spredt i herredet ligger en række herregårde omgivet af smukke parker, og herredet har også sit kongeslot, Jægerspris, ved indgangen til de store skove i den nordligste del. På samme måde, som der er store nuancer i landskabet, er der også store arkitektoniske spændinger mellem de enkelte bygningsværker, i den henseende er der langt fra den stråtækte idyl i de små lands-

byer til den ensomtbeliggende, spøgelsesagtige og ubeboede herregård Selsø.

Hvordan har dagliglivet formet sig for herredets beboere før den tekniske udvikling også kom til denne egn, og hvordan er vilkårene idag? Livet i Hornsherred i tidligere tider er skildret af flere af vore forfattere, således af Henrik Pontoppidan, der i nogle år i 1880erne boede i landsbyen Østby. I sin novellesamling *Fra Hytterne* har Pontoppidan givet et meget gribende billede af det liv, de fattige husmænd og landarbejdere levede. Det har været Pontoppidans hensigt at vække den sociale indignation hos sine læsere med disse skildringer af den fortrykte og forarmede laveste del af landalmuens kår. Dette har han formået, og

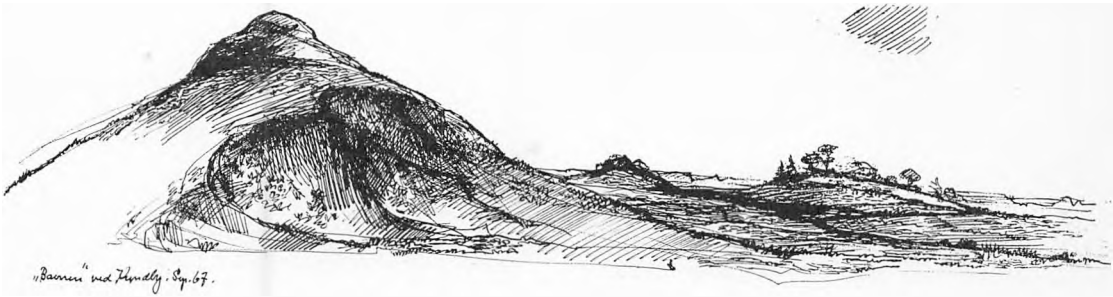

hans noveller udtrykker sanddruhed og indlevelse i det samme miljø, som L. A. Ring har anvendt i sine malerier.

På en mere stilfærdig måde – uden Pontoppidans kunstneriske intentioner – fortæller forfatteren Cai M. Woel i sine erindringer: *Min sjællandske barndom og ungdom,* om livet i Hornsherred, nærmere bestemt Rye-Sonnerup sogn i årene før 1914. Om kårene dengang for landarbejdere og bønder fortæller Woel følgende: Mens Jenslev var en udpræget bondeby, fik Rye sit særpræg fra den nærliggende herregård, hvis fleste arbejdere boede her. Bortset fra et par enkelte håndværkere, hvis huse skilte sig ud fra de øvrige, bestod byen af en sørgelig samling rønner, andet kunne de vanskeligt kaldes, lerklinede og stråtækte, med nødtørftig plads, oftest kun een beboelig stue og et mørkt stenpikket køkken, flere steder uden komfur, med åben skorsten. Arbejdsdagen for herregårdens arbejdere begyndte ved femtiden om morgenen og varede til syv-otte aften,

ugelønnen var op til 1914 for mand og kone 9 kroner om ugen, i høstens tid 14 kroner.

Rundt om på gårdene levede bønderne et nøjsomt liv. Til hverdag var måltiderne regelmæssige og rigelige, men kvaliteten af den serverede mad var ringe og ensformig. Det gryende kulturliv, eller hvad man vil kalde det, kom sent til sognet, og kun hos en enkelt, der havde været på højskole, sås der læsning ud over den lokale avis og den årlige almanak. Det hændte at en husmandssøn efter endt soldatertid med gode skudsmål tog til hovedstaden som lygtetænder, jernbanearbejder eller politibetjent, og når sådan et sognebarn, som havde tjent som dreng og fået et par træsko og et par hoser for sommeren, nu kom hjem med bypyntet kone og børn, og gik i kirke juledag med flip og stiv hat og brune støvler ligesom greven, kunne det godt svimle for en og anden af de gamle.

Ser vi på landsbyerne i dag, synes der ikke i det ydre at være sket større forandringer i forhold til tiden for ca. 50 år siden. De gamle gårde og huse findes for størstedelen endnu, mange af dem er istandsatte, så de i dag fremtræder pynteligere og mere velholdte end dengang, og enkelte nye huse er kommet til gennem de senere år. Vejene har fået asfalt, og der er både kloak og gadebelysning. Alt i alt et tegn på større velstand, noget man måske nok kan undre sig over, når man tager landbrugets situation i betragtning. Af landsbyens beboere er da også færre og færre beskæftiget ved landbrugsarbejdet, mange har deres daglige virke i de nærliggende købstæder eller i København. Industrielle virksomheder af nogen betydning har Hornsherred ikke fået. Ganske vist er som nævnt Kyndbyværket placeret ved den store Isefjords bredning, men værkets isolerede beliggenhed, og det forhold, at værkets personale bor samlet i en

hel ny by, der er anlagt på stedet, bevirker, at dette store kraftværk næppe har stor betydning for Hornsherreds befolkning iøvrigt.

Der er særlig gennem de senere år bygget mange sommerhuse. Da Hornsherred imidlertid ikke har sandstrand og klitter, har landsdelen ikke i første omgang virket så

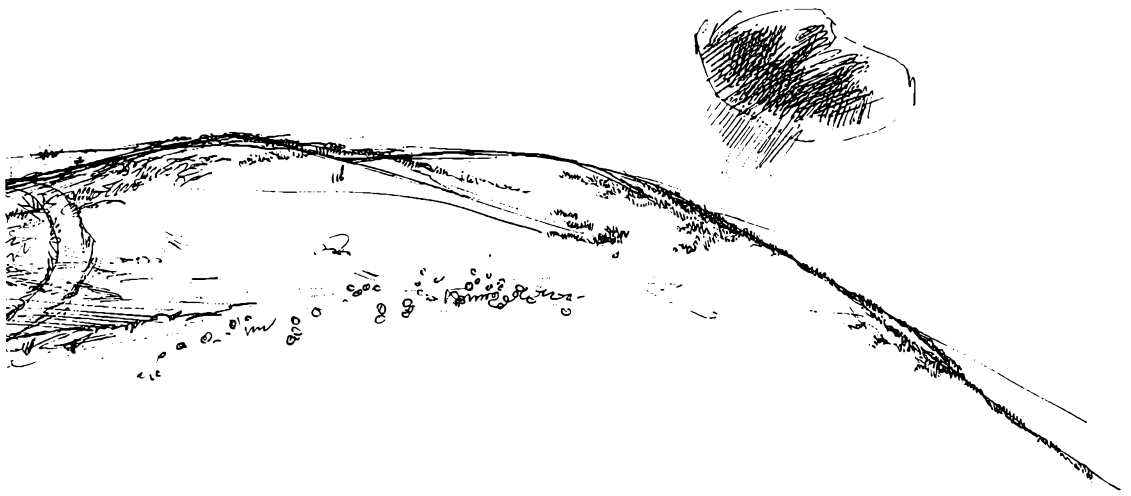

attraktivt som Nordsjællands kyst eller Odsherred. Sommerhusbebyggelsen er af stor rekreativ betydning for storbyens indbyggere, og skaffer beskæftigelse til mange af de lokale indbyggere. Men det er dog en stor lykke, at områderne ved Langtved og Bramsnæsvig er fredede, således at disse meget smukke kyststrækninger undgår bebyggelse. Fredningen gælder hele Rygård gods, og dermed foruden de nævnte steder også den smukke og ejendommelige Rygård Dyrehave.

Det enestående og det almindelige. Nuancerne i Hornsherreds natur og historie viser ind til det egentlige, til kærnen i vort lands natur og historie. Det er hjertebladet i Sjælland og dermed i hele landet. Centralt beliggende, men dog så upåagtet, mellem Isefjord og Roskilde fjord. Landet

og fjorden som hilser den hjemvendende velkommen i Helge Rodes digt fra *Hjem til Danmark:*

Det store hav, som omspænder jorden,
er hvermands ven og er hvermands fjende;
men dér, hvor havet gik ind i fjorden, –
hvor blev der stille og dansk derinde!

Og solen smiler, og vandet blinker,
og sagte kysser hver bølge sandet.
Vær stille! Bøgenes blade vinker,
og det er Danmark, som intet andet.

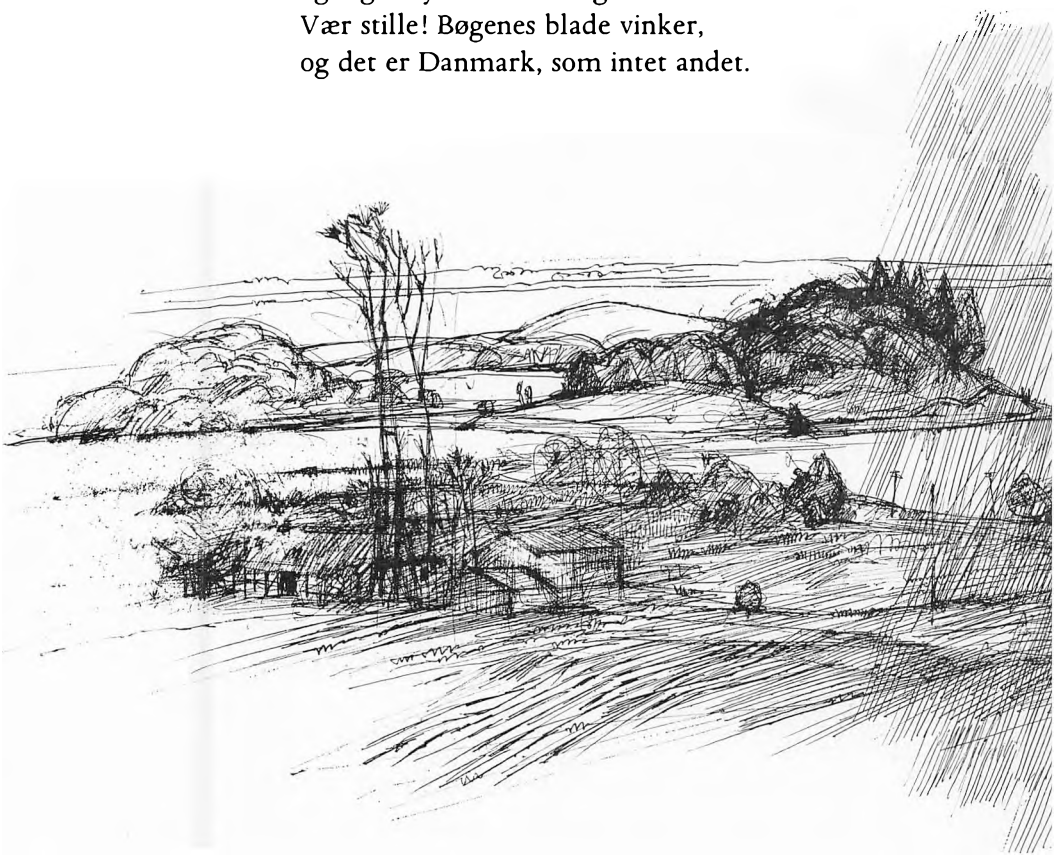

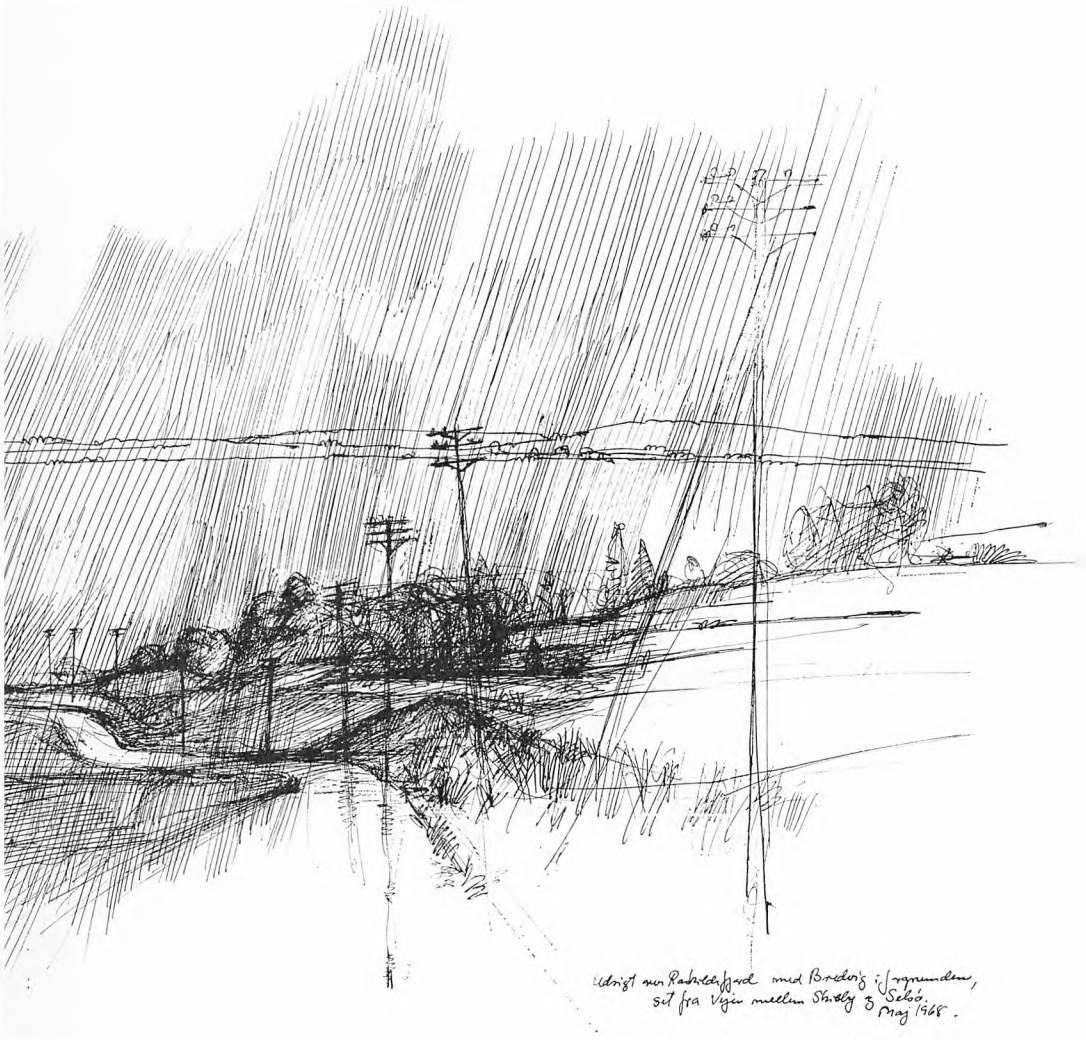
Udsigt mod Radvidfjord med Broerne i Jernmunden,
set fra Vejen mellem Skibby & Seksø.
Maj 1968.

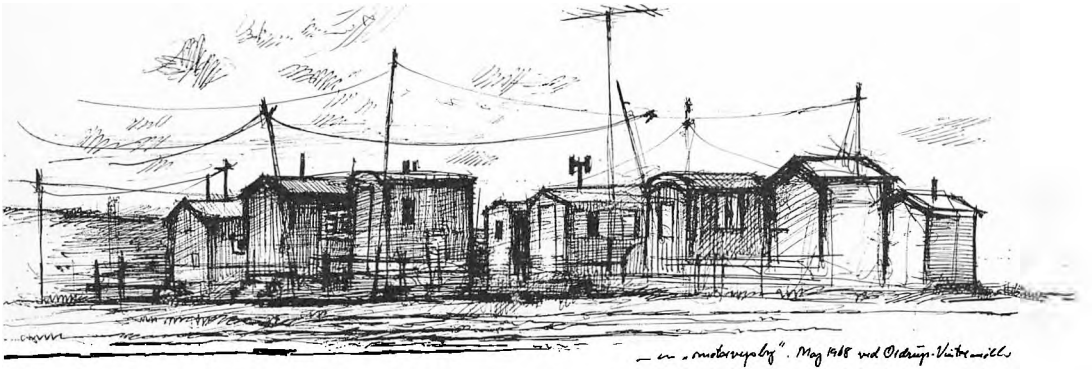

STILLINGEN I DAG OG FREMTIDEN

Af JOH. STEENSTRUP

»Et menneske udretter intet uden arbejde ...«
CHARLES DICKENS

Når man dag for dag gennem en årrække på vej til sit kontor har haft for øje kontrafejer af de kvinder og mænd, som aktivt har været med til at give byen ved fjorden det ansigt, den nu har, – og dagligt set billeder af de mænd, som har ageret som byens såkaldte førstemænd, er det vist ikke så helt mærkeligt, at man som han, der for tiden »sidder i stolen«, har indvilliget i at skrive et par ord til denne bogs afsnit om »stillingen i dag – og fremtiden«.

Som omtrent barnefødt i staden er det både en let og en svær opgave; – let, fordi mange, mange menneskers ansigter og deres virke passerer revue, – og svær, fordi vi jo allerede har haft museumsinspektør Albert Thomsen og Lammefjordens fortolker højskoleforstander Uffe Grosen som fortællere.

– Det første, som derfor skal skrives, er, at vel har byens fædre været med til at sætte deres præg; – men ligesom med bygningen af et hus: de har *ikke alene* kunnet grave grunden, samlet kampesten til sylden, blandet mørtelen, muret, tømret, tækket, – men kun kunnet virke i samdrægtighed med dem, der valgte dem, – og til sidst kun disse til ære. –

Hvem var de alle? – Hvad udrettede de? – Hvad står efter dem?

Vor by – Holbæk

Vore forfædres hjulspor gav os vor brede hovedgade. Omegnens beboere nødte købmændene til at bygge havn og drive skibsfart; de gav korn i bytte for tømmer, for kul og for salt. Fiskerne fik læ efter rejser efter havets glinsende fisk.

– *Det* var at bygge på for et halvthundred år siden: En række syldsten, solidt lagt; – rigtigt noget at bygge videre på.

Og hvad blev der ikke gjort? – Som i epigrammet: – der blev slidt og svedt. – Frugten af sliddet kom ikke af sig selv. – Ofte sled den navnløse måske mest; – vil han tage disse ord til indtægt, så er tryksværten til dette forhåbentlig ikke helt spildt! – De med navne, – ja, mange er ikke mere –, må omtales ved anden lejlighed. Men også de sled og svedte, – med planer, tegninger, kalkuler, forhåbninger, – med skuf-

felser og med stræbsomhed, – til gavn for sig selv, – bevar's –, men også for at bringe arbejdets frugter på bordet for så mange som muligt – og Holbæk's navn videre end til sogneskellet. –

Det, som er i dag, blev frugterne af fortidens fundamenter: – Byens beliggenhed i et stort, købedygtigt opland, med en driftig befolkning og med folk, der med vilje til at ville fik muligheder for at gå videre og at nå højere, end man havde kunnet drømme sig til, da man skrev 1918.

Holbækkere blev ved at være holbækkere. – De nye, der kom til, gled ind i fællesskabet; skabte måske lidt konkurrence, – måtte ofte kæmpe sig til en position, forinden de blev optaget i fællesskabet: – men så kom der også gang i sagerne. Det første affødte det næste, og før man vidste et ord af det, var så én virksomhed, så en anden af landskendt størrelse, og så har vi stillingen i dag, hvor arbejdspladser giver omsætning og kræver plads, – både til selve virksomheden og til beboelse. – Sammenligner man et bykort fra 1918 med et andet af i dag, – hvor megen plads har udviklingen så ikke krævet – og fået! – Afstande er blevet forkortede, – trods alt. –

Vor by rummer både håndværk og fabrik, detail- og engrosvirksomheder, – fagskoler såvel for håndværk som for handel, – skoler, gymnasium, seminarium og den største arbejdsplads i byen, – Centralsygehuset. –

– Alt, hvad driftighed og sommetider dristighed kan ønske sig, har Holbæk, og hvis vi står sammen, så ligeså i tiderne, som kommer. –

Vi ligger ikke uden for alfarvej, men heller ikke ved porten til fjerne strande. – Hvad der skal arbejdes med, er at skabe muligheder for det bestående, – albuerum –, og det har vi også i samdrægtighed fået og samtidig lejlighed

til for andre at komme til for at øge byens virke og at skabe differentiering i arbejdsmulighederne.

Jord til at bygge på har vi vel mere af, end de fleste købstæder i vort land; – dygtige forretningsfolk har vi også. – Eksempler herpå er der mange af, – blandt andre det firma, vi har i tankerne, og som har foranlediget dette skrift. – Fra spæd begyndelse er det vokset; – mændene bag det burde nævnes, – men det er ikke min sag. – De gjorde og gør deres til, at Holbæk har et ansigt, vi kan være bekendt.

I bogstaveligste forstand har vor tankes firma støbt, muret og tækket, – gravet værdier frem af muldets dække, sat arbejde i gang, skabt omsætning, vokset sig stort, – ved flid, ved arbejde.

Gid der i firmaet, ligesom blandt os andre holbækkere, fremover vil være folk, der slet ikke vil blive trætte af at støbe, mure og tække i videste forstand! – Så vil vi kunne se vor fremtid i møde med fortrøstning.

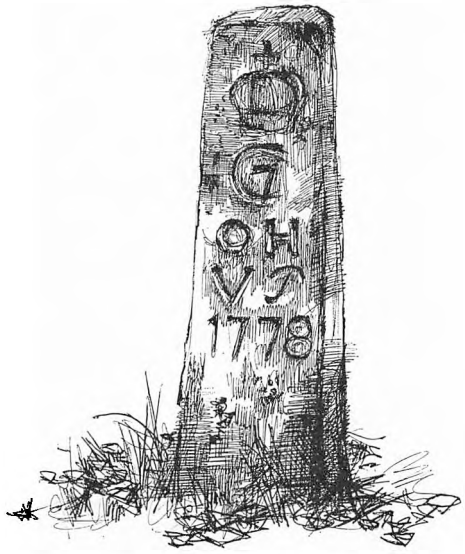
1778

Denne bog er udgivet af A/S HOTACO Holbæk
i anledning af selskabets 50 års jubilæum.
Et begrænset antal eksemplarer er stillet til rådighed for boghandelen.
Bogen er trykt i Nordlundes Bogtrykkeri, København.
Skriften er Monotype Dante og
papiret ekstraglittet specialtryk fra De forenede Papirfabrikker
Bogbinderarbejde af Harry Fløistrups Bogbinderi
Tilrettelægning Mads Stage

NORDLUNDES BOGTRYKKERI, KØBENHAVN